मृगेन्द्रसंहिताविवृतिः

१५५५

वैदांत

खगींद्रसंहिता

खगींद्रसंहिता

म.गे.
२

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ चंद्रार्द्धचूडचरणांबुजयुगं पुरारेर्वागीश्वरीं गणपतिं क्रमशो
गुरूंश्च नत्वा यथामति यथागममुक्तियुक्तं श्रीमन्नगेंद्रपरमार्थमहं व्यनज्मि १ केचित्स्व
बोधविभवप्रथनाय तावदूर्जस्वलो वतनयत्नकृतोपयोगाः अन्ये पुनः पटुधियोऽनविवेचयंति स्व
स्वार्थमेतदिति तत्त्वदुपेक्षमाणाः २ संक्षेपतः प्रकृतिवस्तुपरिस्फुटं ये व्याचक्षते यदपदार्थसम
न्वयेन प्रायः कुशाग्रमतिभिस्तदहाद्रियंते व्याख्याकृतो विफलविस्तरभीरुभिश्च ३ साक्षात्
श्रीकंठनाथदिवसकृत्तिजनानुग्रहाय यावतीर्णा स्तुत्वा श्रीरामकंठो ठाकियमतकमलोन्मि
लनपटुर्भास्वत् श्रीविद्याकंठभट्टस्तादिदमुपदिष्टं नादिदेशोक दामास्वेष्टार्थमत्र लब्धा
विरचयविरतिं वत्सास्वयोपयोगं ४ उपर्युपर्यव कृतानि कश्चिन्मतांतरायां हि निबंधनानि
नो किं न दृष्टं विद मध्यपावत्तस्मात्कुरुष्व यामिदमन्यशास्त्रः ५ नेनाहमस्या विवृतौ प्रवृत्तो नाले
चनीयाहि गुरोरनुज्ञा यदृच्छया कोतितरा भीरथाद्वं नगेंद्रमाहेशमिदं व्यवस्येत ६ किं पि यदि

राम
२

हृल्लोकं यच्च किंचिद्दुहृल्लोकं कथितमपि प्रयात्रत प्रस्फुटं नावभाति द्दिनकृतद्यदोषापह्नवैक
प्रवक्ता स्तादपि विबुधमुख्याः स्पष्टयंतः स्मतां १ अतः परं प्रवक्ष्येतां यत्नयो मुनीनां नराः प्रा
कृत्वा लिताल्पक्षेपाहिकस्वरादीपसंततिः २ अथ नानादि मत्वापेत इत्यादिना तंत्रं यन्मुनः प
रमेशं नमस्कृत्य त्वापुपोद्घातप्रकरणं तत्संबंधाभिधेयप्रयोजनतं त्वावतारकमनिदर्श
नार्थं पुरा खलु तत्र भगवान् भरद्वाजशिष्यः समधिगतसकलवेदशास्त्रार्थसतत्वो मुनिर्हि
रीतनामा शिष्येवशान्तो मुखीकृतचेतोभिः समासादितदेशैः शौनकिया यवर्यायोगति
नामुभिः नैमिषारण्यवासिभिस्तपोधनैः कृतप्रणामांजलिभिः हर्षुत्स्वोतः प्रसृतं श्रीमल्लो
मिकभेदं मर्गोद्वारसंज्ञकं पृष्टः स तान् शिष्यान्तपोपन्नान्दृष्ट्वा परमेश्वरादि पुराणमपू
र्वकं निदमाहेति हारीतशिष्यस्तत्प्रतिशिष्यो वा स्वगुरुमनुकुर्वन्स्वशिष्यानिदमव
दत् परमेशं नमस्कृत्य भारद्वाजमृषिं ततः हरादिक्रमायातं ज्ञानं अथ्यातमसुक्ताः १ इसु

यतः परमेश्वरभक्तिप्रकर्षपरिपोषितश्रीभातिप्रायत्वात्स्तुत्युद्गमो भवतं वृत्तं आस्त्रीय नि
यमानुष्ठानं येषां त एव भोक्तारः संबोधिकौः ताः पद्धत्युपसंहारो भवतु शिवश्री
तारज्योत्स्नायां तु यदिदं मया तदिष्टये वोऽस्मिति हराद्विडुक्रमायातं ज्ञानं श्रुतयात्वा
कराप्यतेति संबंधः हरतिपशूनां पाशान्मुसोप्यभूत तस्तु हर इति यद्यपि योगिकी
संज्ञाश्रुंतते शादिष्वपि सामान्या तथापि रुद्र आदसंनिधेरिहोमापर्यायो वेवहरशब्दो
नेयः यथाहुः अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दान्यस्य संनिधिः प्रोक्ताः सामान्यशब्दानां विशेष
स्मृतिहेतव इति कृत एतदिति चेत् तस्माद्दें डुश्वसिन्कामिक भेदभाव तन्मापते वक्त्र
लेनेंदुस्य यश्शोत्स्लैवसंबंधः प्रतीतः तथाहि पुरस्तादिहैव मुनिनामिं द्रोयश्रुति शि
वोक्तिरामिदं ज्ञानं मंत्रमंत्रेश्वरेश्वरैः कामदत्वा कामिकेति प्रोक्तं बहुविस्तरं तेभ्योवा ताम
महज्योतिश्री लालीठ स्मरदुमः ददावुमापतिर्मयामिति तस्माद्गुरात श्रीकंठनाथादि २

इत्यादि-क्रमेण पूतमिति-अवतीर्णं किं तत् प्राप्यते नेन विघ्नाव्ययो क्रियोगादिति ज्ञानं स्त्र विंध्य
त्वाश्नुते परमेश्वरस्य नमस्कृत्य स्वाधिष्ठितिसंक्षोभणादिभिश्चिदविलनस्तेषां विश्व
त्ये निषेध इति ज्ञः इदं कृत्वा नेन ते आदिनाम अश्नातीति परमपदे नाविद्रावणं परमक्ष्यासावन्य
थांतद्भनुग्रहतः शिवत्वाभिव्यक्तेः ईशान्य स्वातन्त्र्येण स्थित्यादिकारणात् परमेशात्मनम
स्कृत्य क्रायथा ज्ञानेनाखिलास्मिन् प्रहृष्टीभूय ततइत्थं तंते त्रावतारके भरद्वाजमर्चिविमिति
क्रमगतानां विज्ञातिधात्वर्थेषु सर्वे भावगत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादवगत परमार्थतया क्रमवि
स्तं नमस्कृत्य अश्नुतेति श्रोतृणां नमस्कारोपदेशः -अनमस्कृत परमेश्वराणां अप्र
णात गुरूणां चनिवन्धसंहितादिनामनासंभवात् यश्चश्रोतृजनमेवं शिक्षयतीसा
धीकृततया विधिविधिः पूर्वतं इतिगम्यते तेन यथा परमेश्वरं गुरुंचनत्वा, इहमयदेष्टं
पूर्वतत्त्वायापूपमपिश्रोतुं पूर्वतयमिति व्यवस्थितं वयावैतदद्वितृस्यामापतिताउप
दिष्टं यततकुं थपरिसमाप्तौ यद्यपि ग्रंथे एवास्ति तथापि व्याख्यानोपक्रमेस एवंघादेरव

इपभिधेयत्वात् किंचिदुच्यते कदाचिदिति हविरस्त्र प्रकारचिनिचितिकनकमयकम
नीयमहीतलमनोहरसप्तमजलधितटविहरणाहयतुरं किंनैनीतोत्पलत्विषं चतुर्भु
जं द्विकं धराधरमखद्वयेन वेदाध्ययनसुरापानसंकरकारिणं असुरनिवहपरिवृतं दु
3 र्धर्षं महासुरं त्रिदशाधिपतिरयमपत् अथ तथाविधदुराचारदैत्येन जनितकोपाकुलितमु
निगणसहितः शतक्रतुस्तमभारतोलघुपरत्वात् प्रसभमस्फोरवध्यतामस्य वृकोपेला
तनिहितवज्रेणासुरस्य शिरोद्वयं विच्छेद तत्पापादनंतभयप्रस्तं तं जनितभयमांडं
कमानस्तत्प्रशांतये भगवंतमच्युतं नाम्नां सहस्रेण ऋग्यजुः सामभिश्चास्तोषीत ह
प्रसन्नेन च हरिणा नवोदितभास्वद्भास्वरं सर्वभूताभिभावुकं नारसिंहकवचं प्रयच्छ
ता प्रोक्तं यथेतत्सर्वं दुर्देहत्वं उत्तरकुरुषु भगवंतं विना किंनमाराधय वर्षसहस्रांते
चतुर्दश॰ मितमासादपि ... तांतहिते मरारौ सर्वं तदिंद्रेणाकृतं अथ प्रत्य राम 3

रीभूते भावति विना किं निखिलदुःखांतध्वास्य संजातः श्रीमत्कामिकाख्ये चास्मैप
रमेश्वर उपदिदेश यतश्चंडरूपस्य सिंहहपिरा: समुपदिष्टमिदं भगमापतिना ततो नंदीश्व
श्रा[?]त्वा महेंद्रसंज्ञयाप्रथितं संबंधस्त्रयस्त्र प्रकारः परादिः तथाह सं गीतोपरमेश्व
रः उक्तं प्राक्रदर्शितो नरपश्चिमस्त्रोतः पंचक भेदभिन्नं ज्ञानं स्वेच्छानुग्रहीतयि येश्वराष्ट
कं प्रबोधनानं तरं तद भिन्यक्तो मंत्रेश्वरादिभ्यो वक्त्रभाराव दादिदेश तथा चोक्तं श्रीमत्
किरणे सद्वामंतरमेवेशः शिवान्नद्वा इत्यात्मजान् ज्ञानमेकं विभज्याय तेषा ततस्त
त्वपावदत् कामिकप्रमाणाख्यस्य शिवाख्यस्य योगजमित्यादि अत्र चात्मजानि
ति आत्मनैव निराधिकरणानानुग्रहेणानुग्रहीतानित्याशयः तेभ्य उमापति प्राप तस्मा
च्छक्रः ततोपि भारद्वाजः ततस्का शानुहारितः समृतः स्वशिष्येभ्यः प्राहेति पुरस्ता
त्सर्वस्पष्टीकरिष्यामः अभिधेयाश्चेह ज्ञानक्रियायोगचर्याः प्रयोजनं त्वत्र तत्त्वशुद्धिः

तत्त्वयोज्ञानमपि भुक्तिमुक्ती परमेश्वरसद्भावप्रसाधकप्रमाणोपन्यासस्तद्बाधकनि
राकरणाच यद्यपि तत्पुरस्तादागमप्रामाण्यसाधनाय प्रथममेवोपयुज्यते तथापि शा
स्त्रकारैरौ वाग्येतद्विवेचितं अतस्तत्रैव वक्ष्यामः केवलमेतावदेवेह प्रतिजानीमहे यदु
क्तं आयुर्वेदाद्यागमितानां मन्त्रनाराश्वससस्वरात्परसोपनिषदादयो याद्दाप्तः सपरिग
ह्यत इति तथाप्तत्वं साजन्यादसर्वार्थदृष्टा दृष्टानान्तरप्रणेतृता स्वविषयमेव नित्य
निर्मलनिरतिशयसर्वार्थज्ञानक्रियाशक्तेः सर्वदा सर्वानुग्रहप्रवृत्तस्य परमेश्व
रत्वादेव सर्वाधिष्ठातुः सर्वविषये एवं विविधविज्ञानकरणाविशिष्टस्य वक्तृत्वं विप्रलंभ
कत्वासंभवान्नात्र प्रामाण्ये एतच्च यथावसरं वक्ष्यामः तदेवमित्थंरूपो भगवानस्या
गमस्य कर्त्ता आगमस्तु तं ज्ञापयति अतश्च द्वयोरपि विसदृशक्रियत्वान्नात्रेतरेतरा	रा न
श्रयदोषः स्यात् यथा कश्चिद्देवं वक्ति देवदत्तोहमस्मीति तद्वाक्यस्मरणात्तत्र ४

तस्माद्वेमन्यंते हतस्त्वदत्तोयमापादितइति नचात्रदेवदत्तस्यतद्वाक्यस्यैवेतरेतराश्रयत्वं यु
क्तं तद्वेतोरदृष्टार्थे श्रुतिमूलत्वस्यावाधादिति भूतदागमस्य फलवत्वमपत्यस्याद्रष्टार्थस्या
पितत्वात्सतस्याचितत्वमनुमीयते इत्यलमनेन प्रकृतमनुसरामः तदेवं हारीतमुनि
स्वशिष्याणां ज्ञानोपदेशं श्रुतिशायेंद्रक्रमाय्यातत्वं दर्शयितुं आह नारायणाश्रमे
पुराथ भरद्वाजादयो द्विजाः तेपुः शिवं प्रतिष्ठाप्य तदेकाहितमानसाः वदर्याश्रम
नाम्नि विष्णोराश्रमे तदाश्रमत्वादेवपावने भरद्वाजे प्रभृतयो मुनयस्तेपुरिति संवं
धः भरद्वाजादीनां सर्वेषामद्विजत्वं प्रसिद्धंसंभवात् द्विजाइति विशेषणं याणीश्व
रे गर्भसंयोजनसंजननादिनाकृत द्विजत्वेनोत्कर्षवत्वेन पुनरुपनीतत्वमात्रेस्माद्दी
चतद्विजशब्देनेष्टं आदीक्षितानां तत्रादिश्रवणानधिकारात् प्रस्तुतपुत्यवापश्रुतेः
शिवं प्रतिष्ठाप्येति सोहवाणलिंगादावाधारे सामान्यमंत्रादिनापरमेश्वर प्रतिष्ठ

पनं परिकल्प्येत्याशयः अन्यथा यथावद्विदित तत्तद्विधानानां पुरस्तात्प्रतिपादितवि
षयस्य प्रश्नस्यानुपपत्तेः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नाहितमेकाग्रीकृतं मानसं येस्ते तथा
विधाः संतः तेषु शिवाराधनलग्नेषु तपश्चक्रुरित्यर्थः अथ तान्भाविता मत्वा कदा
चित्त्रिदशाधिपः तदाश्रमपदं भेजे स्वयं ता सर्वेषमर अनंतरं च तान्भाविता तं तत्रश्र
श्रापूर्व नीत्वा कस्मिंश्चित्काले मुनिहृदयधारी शक्रः तदीयमाश्रमं सिषेवे तत
श्च सतैः संपूजितः पृष्टा तांश्च सर्वान्नामयं प्रोवाच चोदनाधर्मः किमर्थं नानु
वर्त्यते सहेंद्र सोभैर ब्राजादिभिराश्रम समुचितेनातिथिसत्कारेणाभ्यर्चितस्तान्
भरद्वाजादीन् प्रत्येकं कुशलं पप्रच्छाब्रवीत् किंतदित्यत आह चोदनाधर्मः किमर्थं
नानुवर्त्यत इति चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकवचनमाहुः तदाम्नातो धर्मः किमिति
नानुष्ठीयते चोदनैव हि धर्मे प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेत्येवमन्यथायोगायप्रव राम ५

क्षेदनेन ततः प्रवर्त्तमानानामैहिकस्यामुत्रिकस्य च फलस्याविसंवादात् तथा चो
क्तं श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं ग
तिमिति तद्विपरीते तत्रापि वाह्ये लिंगाराधनादि च यत्तत्रापि वा यत्नादेव फल्गुप्रायं
यदाह भट्टः तथातिक्रांतवेदोक्तमर्यादाव्यवहारिणां सर्वा दिक्षापि वाकेषु नेष्य
ते मानहेतुता मनुरपि या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्चित्कुदृष्टयः सर्वास्ता
निष्फलाः प्रेत्य तमोमूता हि ताः स्मृताः। इत्येवं जैमिनिमतानुसारिणः तस्य वचः श्रु
त्वा तदुक्तं तत्त्वं च धर्मं श्चोदनाविहितो मुने देवताराधनोपायस्तपसा सिध्यसि
द्धये ते भरद्वाजादयः इदं तापससरूपत्वात् मुनिशब्देनामंत्र्यतान्विति प्रतिवच
नमवोधनायायमस्माभिरभिहितो रुद्राख्यदेवताप्रसादनोपायलक्षणो धर्मः
तपसा सम्मीहितासिद्धये अभ्यासे कृते सचोदनलक्षणो वाभिहितो व्यवस्थापितः तथा

रि चोदनामलिंङ्लोटतव्यदादिशब्दव्यवस्थापितविधिनिषेधनिरूपयजनादिक्रियापर्यंत
कवचनमभिधीयते यथाज्योतिष्टोमेनयजेतस्वर्गकामेनकुभंजंभक्षापेदितादि तत्र मुख्य
तयाश्रौतेधर्मरूपे तत्तन्मूलत्वाच्च स्मार्तमपि तथा योक्तं तस्मात्श्रुतिस्मृतिपूर्व प्रमाणं धर्म
गोचरइति तथा वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीलेच तद्विदां इति तदास्तां तावदेवं विधा
श्रुत्यादिसदागमार्थाविरोधित्यपोराणिकसः संहिताः श्चन्याश्च काश्चन श्रुतयोया
सामिद तात्पर्यं तथा महाभारतादौ येभक्त्यावरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिं इहलोके सुखं
प्राप्य ते यांति परमां गतिमिति सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिंगे योर्चयति प्रभुं तस्मिन्नभ्यधि
कां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः इति तथा आदित्याद्वस्य योत्र रुद्रा मनयश्च महौजसः वि
धिवल्लिंगमाराध्य पदमिष्टतमं गता इति तथा मृन्मूलभस्मगोशकृत्पिष्टगुडखंडा राम
दिलिंगकं संपूज्य श्रुतिप्राप्य श्रद्धा यानधिगच्छतीति ते आप्रमाराप्यभ्युपगम्यापि च नमः ६

जे

यदभिप्रायेण रौद्रमभिधीयते भवद्भिस्तावत् श्रुत्यर्थ एव समर्थितो तत्र हि वेदेत्रिसं
हितारौद्रीवाव्या रुद्रश्च देवता सान्निध्यकरणोप्यस्मिन् विहितः काम्यिको विधिः रु
द्रो देवता अस्या इति रौद्री संहिता ऋग्यजुःसामलक्षणो याथर्वणो च वेदेत्रि यजु
र्वेदे हि रुद्रैकादशिनी संहिता श्रूयते यस्यां भाव्यते रुद्रः सर्वाभिप्रेतसाधकाः प
ठ्यते ऋग्वेदेपि त्रियंबकं यजामहे इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने इमा रुद्राय स्थिरध
न्वने गिर इत्यादिका ऋग्विधानाम्नाताः तत्र हि ऋषिविधानप्रसाधिप्येत एव सामवे
देप्यस्ति श्रूयते हि साम्नां विधाने अघोरा जातवेदो गीज्य दोहानी देवव्रतानि येषां
रौद्री नाम संहिता एतां प्रयुंजानो रुद्रं प्रीणातीति एवमाथर्वणोपि रुद्राराधनविध
यः तन्मन्त्रसंहिता सम्भवति न न केवलं संहितामात्रमेवास्ति तत्र तत्र रुद्र एव देव
ता बाह्यरूपतया श्रूयते यस्मादिदं प्रपद्यते रुद्रभागः सहस्रस्य सांविकयातं गुयस्य
स्यामहेति श्रुतिः न चैतावता मावत् काम्यिका इति कश्चिद्वेदसंगतं तद्वक्तो विधिः भगव

7

तः सा निध्यका व्यंजनाय भुज्यते तथा हि काठके सूत्रपरि शिष्यते हृद्ररूपकल्पे त्रिष्वव
सामुद्रको यस्य द्वीन भितुर्त्को हंस दर्भेष्वासीनो दर्भेष्ठ इंधारय मारोप्य स्तोगो प्याप्यवि
ज्ञेयो भवति अनाकपावक प्रयोमेहे भत्स्ः षड्भि मासै प्रत्यक्षी भवंते पउपतीति एवं
चच्छुद्धान्तमनसां जैमिनीय छायाश्च मीरणा मपि चोदना प्रदक्षितो यमस्त्येव प्रसिद्धः
पंथाः किं पुनः परमेश्वर प्रकाशज्ञान विहत महामोहानि भिरतया विस्पष्टे हृष्टिनामन्ये
षां इत्युक्तेपि परमार्थं जिज्ञासुः प्रहसन् प्रभुः तानाह मिथ्याज्ञानं वः आवद्मात्रं हि देव
ता एव मपि कल्पितेतद्दीयं प्रकर्षं ज्ञातु मिच्छुरिंद्रत्वेन परमैश्वर्य योगात् प्रभुः प्रभवन
शीलः सतामज्ञानं संस्मितमाह किं तत् मिथ्याज्ञानं वः युष्माकं संबंधि यदेतल्लिं
गाद्यनादिक्रियाराधन प्रतिपादक ज्ञानं शास्त्रं तत् मिथ्या न सत्यं तत्प्रमाणेन तथावि
धदेवतानुपपत्तेः यतः कर्मानुष्ठानादेव फलं न देवताताः आवद्मात्रं हि देवतानुरवपु ७ राम

प्रत्यक्षेतरप्रमाणापकृष्टप्रवृत्तत्वस्य चार्वाकवदसंभवमेवं देवतायाः प्रतिपाद्याम
हे किं तर्हि विद्यते एवं देवता सा तु शब्दान्नातिरिच्यते अपि तु अयोगोलकवह्निवदनुपाल
भ्यमानया त्या पृथग्भावः शब्द एव तद्भुतभक्रियाविशेषणं गर्भीवंगय्यन पागसंप्रदान
देवताविशेषाख्यां लभते तदुक्तं अविनिर्भिन्नशब्दार्थं ध्यायेदोंकारमीश्वरमिति ।
न चात्र कश्चिद्देवा विग्रहीतास्तीति नियमः प्रतिशाखं शंकरः अनेकाकारस्फुप्रसिद्धबहु
तारदेवताविशेषश्रवणात् तद्येद मनुयममहिम्नः शब्दरूपस्यैव विज्ञेभितं पदैकमपि
सत्त्वत्तद्देवताविशेषप्रतीतिहेतुतामात्मप्रतीतिहेतुतां याम्येति तथैव श्रुतिः इंद्रं मित्रं व
रुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरि
श्वानमाहुरिति गपत्रभिन्नदेशेषु च युगपत्तस्या प्रयातिसांनिध्यं मूर्तत्वादस्मदादिवत् श
ब्दव्यतिरिक्तादिमत्त्वे हि देवता विद्यते किं विग्रहवत्या विग्रहोभयरूपा वा उभयरूपत्वे
वस्तुत्वाद्यलिंग्यितत्वेनस्या उभयरूपत्वे विरुद्धधर्माध्यासः स्वसिद्धांतविरुद्धानेकांतवा

दान्युपगमः व्यस्तायद्दोद्व योर्ज्ञापितदोषप्रसंगात् अविग्रहवत्वे त्वाद्यं नैव किम
पराकं विग्रहवत्वे तु भिन्नदेशावस्थितयो युगपत्प्रारब्धयागेषु यज्वसु मूर्तत्वात्तस्याः
४ सान्निध्यानुपपत्तिः ननु मूर्तत्वे सत्यपि सान्निध्यं परस्परविदूरदेशावस्थापस्यात् तज
नोपहृतसपर्यं यो रवेन्दुबिंबयोः सूमितप नैकान्तिकं मूर्तत्वेनानैकान्तिकं सूर्येन्दुबि
बयोः स्वप्रभा भास्वरयोरत्यंतरत्नेन सकलदेशोपलब्धे स्थानमात्रस्य यो हि जलो
पलंभयोग्यदेशावस्थानमेव सान्निध्यं भवति प्रतिभाति न नाम सान्वं तथा यास्तु
गरं गोलांगवर्तिनिनर्तकी विदूरदेशवर्तिभिर्भूयो भूयो भिर्दृश्यते केः प्रेक्षमाणानै
केकं प्रतिप्राकाम्यवशात्स्या सान्निध्यं भजते तस्मात्समकालमनेकगृहभोजनोपनि
मंत्रितानां यथास्माकं मनेकगृहभोजनमहष्टमेव दैवतायास्तत्समकालमिन्नदे
शस्थयागसान्निध्यं मूर्तत्वान्न संभावामिति शब्दमात्रत्वमेवास्याः सामीप्यः किंच

तत्र सावयवत्वमपि नास्तीति न वाच्यं हेतोरीश्वरशरीरेणानैकांतिकत्वं यथा
ऽनैमित्तिकाः अनैकांतत्वेऽतु सोत्तरत्वादिना भवेदिति तस्यापि न दिदृक्षा कार्यत्वे
४ नश्रूस्माभिरिष्यमाणत्वादिति सिद्धे जगतः कार्यत्वेपि यत्कार्यं तत्तद्विद्विष्टे ज्ञान
क्रियोपपन्नकर्तृकं विना भावि घटपटादिवत् कार्यं चेदं जगत् तत्समोदिदमपि
निरतिशयज्ञानकर्तृत्वसंपन्ननिर्मातारं गमयति यश्चात्र निर्माता स ईश्वर इति
किमेतल्लघुमारा भवेदेतत् पक्षबाधितं स्यात् यावता परमाणुवंद्वियादेर्गगनाद्य
स्यासिद्धेः सावयवत्वमिति भागासिद्धो हेतुः परमाणूनामावेतत्येऽप्यनेकत्वात्
घटादिवत् कार्यत्वमत्यभिचारीति किल भवतामभ्युपगमः यद्यप्येतद्दृष्टां
तिकृतं व ताभिप्राकारछवछीदितपादितदुत्तमानसहकारिकारणाद्यानुगु
णायवैगुण्यानिर्देशे सदसत्सन्निवेशं सावयवत्वं तरन्यदेव तत्तत्संनिवेशासह
गामितरदेव हि महीमहीधरादिगतं सावयवत्वं वस्त्रसारद्रव्यावलंबनपूर्वं यादि

राम
२

दर्शनाहितसंस्कारादेतदनुगुणसाध्यसाधनार्थं प्रामाणिकमिति प्रवर्तत इति युक्तं
न पुनः सावयवत्वमात्रं सामान्याभिमतं यदाह धर्मकीर्तिः सिद्धं यादृगधिष्ठा
नाभावानुवृत्तिमत्सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते वस्तुभेदे प्रसिद्धेपि शब्दसा
म्यादभेदिनः न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिवद्धुताशन इति अपि वचनमात्रेणापह्नो
तुं भावे दृष्टान्ताभावात् नचैतत्रोतमीयः तदनभ्युपस्य सर्वकर्तृत्वहानिः स्यपत्याद्य
न्वयव्यतिरेकानुविधायिनो भावाभावौ वल्मीकादीनां दृष्टौ न चादृष्टकारणस्य प
हायकारणान्तरतश्चेश्वरकार्यमपि तु मुपपन्नं एवं हि सति सर्वत्र कार्यकारणभावावि
स्खलेत तदुक्तं यस्मिन्सति भवत्येव यत्ततोन्यस्य कल्पने तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतुतानवस्थि
तिरिति किंच न तावत् अशरीर जगन्निर्मातृ देवताविशेषस्याभ्युपगमो युक्तः तस्य
जगत्स्रष्टा कार्यसंपादनासंभवात् यदाह कार्यं शरीरसंयुक्तेन कर्त्रा व्याप्तं स देवतं
ये कार्यत्वात्तेन जगतः नगताकर्त्री रहप्रसज्यत इति तत्र धर्मी स्वरूपविपरीत साध

कः कार्यत्वहेतुशरीरजन्यत्वस्मदादिवदुत्पत्तिप्रलययोगित्वं तथास्य शरीरं त्वति
10 र्मितं कृतं तदनिर्मितं वास्य निर्मितत्वे किमस्यैतत्सर्गकाले सशरीरः शरीररहितो
वा देहेन्द्रियरहितस्तन्न कांचित् किंचित्कार्यं हीमित्युक्तं। शरीरत्वोक्ते शरीरत्वोक्तेतु शरीरस
जति तर्हि तदृष्टस्य शरीरं किंकृतं स्वकृतत्वे परकृतत्वे वानवस्थेत्येवमादिबाधकस
द्भावात्तत्साधकं प्रमाणं न किंचिदुपपद्यते अथोत्पत्तेवाक्यमागमलक्षणं प्रमाणमत्र
स्तिपदत्वं तत्रातीन्द्रियार्थ इति श्वाचाश्मकं ततः प्रवर्तमानस्याभिप्रेत संपत्तेः इत्यत्वा
त तदाहुः अक्षलिंगादिमिति गोचरार्थः पुंसः शास्त्रादृक्षत इति एतदेवनिराकर्तुमाहुः वा
क्यं तदस्य यासिद्धं वाक्यमागमलक्षणं पुराणेतिहासादिगीतं तथाह महाभारता
दौ भगवान् व्यासमुनिः सर्वत्र स्नातेति ते जलैव प्रमाणं द्याति ते गतः सेनादिषु च देवेषु त राम
स्यैवैश्वर्यमुच्यते तं गच्छ शरणं देव देवादि भवतैश्वरमित्यादि श्रुतावपि योऽसकौ अग्रेश्वा १०

योऽस्य परं वधीशुपैव न स्यतिपयोरुद्रो यिष्वा मप्रवनातिवेशातस्मै रुद्राय नमो अस्तु तस्या। त्रिक
जेवं। अजामहे इत्यादि तदेतदस्यशासितं। अत्र हि पौर्वापर्यमालोच्य नानिराकृतो यथा
श्रुत स्मृतिसमुत्यादि कर्तोवाक्यार्थः अतो नैव प्रतीतिमात्रविप्रलब्धबुद्धिभिस्त्वेनेतिप्रतिपत्तीभाव्येति यथा
विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्व। इत्यत्र तुल्य न्यायविषभक्षणमप्यनुज्ञातं शत्रुसमाराधनमपि न वाक्यार्थः किं तर्हि प्रतिकूल
गृहभोजननिषेधएव तात्पर्यं एवं भारतादावुपाख्यानद्वारेणासौ रेघोगस्य विजिगीषोर्हिंसा उपक्रमो निविद्धः
स्त्रियासां च स्वधर्मानुष्ठानमुद्दिश्यापेत्येवमर्थः स्तुतिवादं स्मृतौ तु मंत्रार्थवादवदाम्नो कौर्ग्णातिश्च वेदत्वं
विप्ररूषा प्रवर्तते। अद्भुता वहति विधाभुद्दस्तुना तेय जनन तप्रवृत्तिं संशत्वं नस्य रु यथार्थमिति तत्र मुक्ति
मात्रात् विशिष्टदेवतासङ्घावावेदकत्वं तथा चाह स्तुतिवादकृतश्चैव जनानां मतिविभ्रमः पौर्वाप
र्यापरामर्षः शास्त्रोत्यांकुरुते मितिमिति अयसकललोकसिद्धा प्रसिद्धिरनपह्नवनीयाविधीयतेयत्स वेद
प्रमाविदः दृगतावनावलोजनः परमेश्वरस्येच्छाविधिप्रेरितः प्रवर्तते दैवमेवात्र कारणमिति वुवाणो
रस्यते व उपाख्याना निव द्दृत्स मयन मरव कालदमनकामदाहांधक वध त्रैलोक्या क्रमणादि

परचितानि वकृष्णाः पठंतः कथयंतः अरावत स्मोपलभ्यंते तदुद्देशेन आर्थविनियोगनियमज
वतपः प्रभृति कं शाकारिणामपि कमिपदुतिमगुतिष्ठंतो क्षमानवगमयंति तदुतसंतिदेवता
विशेषा इत्याह लोकवादाः का साधवः स्वपची लोचितचौर्यापथगतानुगतमूर्खजनप्रवर्तिता
त्प्रवादमात्राद्दृसकद्दृष्टव्यभिचाराद्वस्तुसिद्धिमि[illegible]लहोवत तथैवद्दैत्यास्यदत्ताप्रपंचातो
सि स्वयमुत्प्रेक्षितपुरुषप्रवर्तितः प्रवादः तस्मागमएवासौ पूत्पयितत्वेनतस्य कृतमेन प्रमा
णोनसिद्धं तत्प्रवर्तितागमप्रामाण्याच्चनसिद्धिसत्तासिध्याच आगमप्रामाण्यमितित
देतरेतराश्रयदोषः नित्यत्वेत्वागमस्य कार्यपूर्वार्थे प्रामाण्यं नसिद्धं इति नयुक्तमभिमतदेवता
विशेषः कथमपि सिध्यतीति शंकां निरभिधाय हारीत मुनिः स्वेष्टास्याविद्योपाख्यानाह इत्यनी
अवधोधारिवैलानुगेनोक्तिलेवस्यः शंके रानयवालेयाधीशैलः सारगौरवात् इत्यनेनोक्तो
नकमेरोश्चरनिराकरणावयवानामेव निम्नतमानां गुरुत्वादारितानि तेषां वेलासमुल्ला
ससंपाननः प्रेरितोऽपि यांभारकांजादीनां सर्वधिमतिपर्वतस्मारवत्त्वात् गुरुत्वाच्च हेतो
र्नैवचालनं वक्तुं येनतुनरइत्याह स्वाधिनेवशंकेरा यथा किलवेलावलसमुद्रजलतर

गच्छत्वात् ततः स्वावष्टंभादन्यवलत्येवं मुनिमतिः तोषणाद्यत्वादि साधर्म्यात् वर्तते न रूपकोक्तताप्यस्य स्थै
र्यान्न च चलनं ततश्चेदं प्रतीतिः पुनरिदमप्यस्य ... तन्नानुदेवतामूर्तिरस्मदादिशरीरवत् विशिष्टै
श्वर्यसंपन्नात्मसात्तेनैतन्निदर्शनं । विभूतियोगतारतम्यमस्मदादिगोचरं गोचरयारिमामाल्य
पुरुषमात्राश्रयत्वद्वैश्वर्यत्व विग्रहस्य देवताविग्रहस्याणिमाद्यैश्वर्यसंपन्नमनुमापय
ति तत्कथं प्राकाम्यशक्तिजनितं युगपदनेकदेशमात्रसंनिधिमात्रमसंभाव्यमन्यसंनहि कि
दाचिदस्मदादिशरीरवद्देवतामूर्तिः कैश्चित्कर्मविपाकाशयपयोगिन्यन्यापि कायाद्व्यूहमात्रे
णास्मदादिदृष्टिस्थितिध्वंसकारणात् ... विशिष्टैश्वर्यसंपन्नत्वात् मूर्तिमतां ... मूर्ति
त्वमस्मदादिमूर्तित्वविलक्षणं नास्याः ततश्च युगपदनेकदेशसंनिधिनिराकरणायोपा
दानस्य मूर्तित्वाख्यस्य हेतोरप्रयोजकत्वं ... साध्यधर्मासिद्धत्वात् साध्यो
हि धर्मस्तुल्यकालमनेकदेशासंनिधिलक्षणो न सर्वात्मना नास्ति यस्मादस्मदादिमध्यव
र्तिनां मूर्तिमतां सत्तामप्याणिमादिसिद्धिप्रकर्षयोगिनां योगिनां युगपदनेकदेशसंनि
धिरप्यतेऽपि नासंभाव्यः नचनिरतिशयसकलोत्कर्षयोगिनः परमेश्वरस्य स्वदर्शनानि

मितेक्षितिः कुंकारादिति निर्द्धनकत्तुषी क्रियमाणाजगांनिर्मीस्येवंकिं कार्यः किं मास्य च विः
ध्यपकरणा इत्याद्यसद्धिकल्पविलयनानुपविशतितथाचोक्तं सिउचूडामणौ नाकिमीहः
किं कायः सखलु किमुपायस्त्रिभुवनं किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति वा न्य
तर्को ऽवयेलयपनवसरदुःस्थो हतधियः कुतर्को ऽयंकांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतो इति
यथा चाशरीरदेवताविशेषसंभवो ऽसंभवबाधस्ताधेश्वरसिद्धिप्रकरणे वक्ष्यामः सम्प्रत
पाततथापतिपाद्यमानो ऽपिनतन्निराकरणप्रयत्नानां प्रयोजनहेतुर्भविष्यतीति अत्रैव
वोपहतत्वमेवापराधात्तथाहुराचार्याउदयनदेवाः समुज्ज्वलनेन समापसहस्रसाधितो
पपत्तिसिद्धिं नविमूढचेतसांमहेश्वरः परितात नेक्षितो ऽपिसनपलायते देवहतस्यस
न्मतिरितिइदञ्चान्यहेतुदृष्टोतामभ्यांसाध्यसिध्युपनमेन्यत्राप्ययमेव न्यायः प्रसज्य
त इत्याह अथास्त्वेवंघटे न्यायः शब्दत्वादिदृष्टशब्दवल भवताकिलशब्दमात्रंहिदेवते
ति प्रतिज्ञाते अतः शब्दव्यतिरिक्तादेवता नभ्युपगमे सत्यतदापतिते यदुतवाचकव्यति
रिक्तवाच्यार्थासंभवः इंद्रादिशब्दानांयथानान्यो वाच्यो ऽर्थो विद्यते एवं शब्दत्वविशेषात् राम १२

घटादावप्ययमेव न्यायोस्तु नचैतयुक्तं अनुभवविरोधात् तथाहि नादतो घटशब्दं श्रु-
श्रुत्वा वृद्धो न रजते घटते येषु ते अर्थक्रियाभिमिति घट: वेदति शब्दप्रतिदीप्यते दीप्यते चेति
एवंरूपेवं विधघटशब्दवृत्त्यात्वाशब्दव्यतिरिक्तो वाच्यार्थो संभवतो घटशब्दस्योदका-
हरणायेद्रुशब्दस्यैव वाच्यत्वादनादिप्राप्नेतथानयोस्तदस्ति अपितु वाच्यवाचकयो: पृथुबुध्नो-
दराकारभास्वरबिंबस्वरूपयोस्तान्तदर्थक्रियाकारणां संमत्येदृष्टे ततोन वाच्यवाचकयो-
रैक्यं ततश्च न शब्दमात्रं देवतापि तर्हि तद्वाच्येवेति सिद्धं शब्दानां वाच्यं तदन्यथासिद्धमि-
ति परमतमनुसंधाय दूषयति अथान्यविषयं वाक्यमसुश्चशब्दादि वाचकं कर्मरूपादि- शा
शब्दानां स्वार्थकत्वे कथं भवेत् इन्द्रो वज्री हिरण्मयइत्यादौ सिद्धिवाक्यानि शब्दादौ देवतालि-
ङ्गातिमर्थवादपराणि तत्त्वे स्वरूपपरावार्थमिति यङ्गैङ्गिरभिहितं तन्न तथास्तु स्वार्थ-
प्रतिपादनपराणां तु भूयमाणानां कर्मरूपादि शब्दानां कथमर्थवत्त्वं स्यात् तत्र कर्म- व
शब्दा: क्रियाभिधायिन: व्रीहीनवहंतीत्यादय: एवंरूपशब्दानां त्यादिशब्दाश्च यथाश्वे-
तव्यागमालभेतेत्यत्र श्वेतशब्दस्य रूपाभिधायिन: छागशब्दस्य च जातिवाचिनां श-

नन्नादिशब्दवच्छब्दत्वाविशेषात् स्वरूपयाथार्थ्यासंभवे सत्वानर्थक्यं ततश्च चोदना
13 वाक्यानामपि किंचित्करत्वं यद्वा अश्वकादि वाचकस्य वाक्यस्य । न विषयत्वे कल्प्यमा
नेतद्विधवाक्यानामपि दोषः स्त्रमवधीदित्यादीनां कर्मशब्दानां सहस्रसंवत्सरयागादी
नां स्वरूपाभिधायिनां शब्दानां कार्यसमर्थत्वं स्यात् न चावैतरतीमन्यायउपमा
दपि तु शब्दस्यायेन विधिशब्दानामेव स्वरूपयाथार्थ्येन्द्रादिशब्दानामिति स्यात् यद
प्युक्तं लोकवादाः क्वसाधव इति तदयुक्तं यतः प्रवादोपि खिलो मिथ्या समूलत्वा
त्वयुक्तिमत्वं स च वेदमूलो भूतानाहंताः सर्वाप्रवृत्तयः नद्यास्तीरे गुडशकटपर्यस्त
मित्यादेर्निर्मूलस्यापि प्रवादस्यैवातेन न मिथ्यात्वं कदाचित्संवादित्वात् ततश्च स
प्रवादो न सत्यस्येतत्वयुक्तिमत्वं न प्रमाणानोपपन्न समूलत्वे सति मिथ्यात्वासि
द्धेः मूलं चास्यागमः तथा चाहुः प्रसिद्धिमागमः प्राप्तो लोकदत्याभिधीयत इति अथ
निर्मूलोत्वे ओपः प्रवादः सर्व मिथ्यारूपः तदप्युक्तं यस्मादेवं कल्प्यमाने भूतानां
सर्वाः प्रवृत्तयो व्याहन्येत सर्वा हि हितप्राप्तिरहितजिहासया च लप्रमाणाघटनां कला राम १३

णां पुरस्कृत्य लोकव्यवहारे दृष्टफले सेवा कृष्यादावदृष्टफले चैषां प्रवृत्तौ प्रवर्तते किंतु प्रा
यशो गतानुगतिकप्रवादमात्राधिवासितमतिः कोऽयं भवतां प्रवादस्य मूलमलदृश्य परि
चिरकालप्रवृत्तत्वेन यकृत नोद्धव्य मानानां त्वं तं पुनरेव अन्यथा प्रवादस्य नासो तथा च सति
नास्य मिथ्यात्वं चिरतरमनेकजनप्रथितत्वेपि कुलो प्रवत्ये वं विधि मूलं परिकल्पते तस्मा
ग मपरिहर्तव्य न लोकवादविचारः न चैतदेवं यतो भवद्भिरपि श्रुतिस्मृत्यागमादस्य प्रवर्त्तक
त्वे वितोक्तव्यवहारः श्रीग्रन्थाचाराख्यो धर्ममूलत्वेनाभ्युपगतमित्युपलक्ष्य वेदा तदेवसमूले
न लोकप्रवादेनेश्वरात्परविशिष्टदेवतासंभवः तथा हि उपमन्युर्हरं दृष्ट्वा विमन्युरभव
न्मुनिः किंतु नामाल्लीलजनप्रतीतमेतद्यन्मुनिरुपमन्युः परमेश्वरेण वरप्रदानेनानुगृहीतः तथा च महा
भारते आनुशासनिके पर्वणि भगवद्व्यासमुनिनोपमन्युवाक्यं प्रदर्शितं आह मां भगवानी
शः प्रहसन्निव शंकरः वत्सोपमन्यो प्रीतोऽस्मि पश्य मां मुनिपुंगव। दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जि
ज्ञासितस्त्वमि अनया वत्स सद्भक्त्या तेत्यर्थं प्रीतवानहं तस्मात्सर्वान्प्रदास्यामि चारान्ये मन
सि स्थितानिति अथो व्यमिथ्ये तदुपमन्युनामप्रभावकथनायोक्तं अत्राहि किं प्रमाणं

देवमस्तो भगवतानुगृहीतस्तु इति तदसत्यस्मात् कथं तस्य वचो मिथ्या यस्य वश्यः पयोनिधिः
यस्य किल सकलप्रकृतिजनप्रत्यक्षं परिदृश्यमानः हिमाद्रिः स्वाधीनः तस्य वचसः किंनाम
14 मिथ्यात्वं अपृथमाश्रय परमेश्वरात् प्राप्तवरो हमित्य नतवादित्वं तदानीं तस्य भवेत् यदि
दुग्धो दधिवशीकारः प्रकृतसकलजनप्रत्यक्षो न स्यात् यदि वसंवादिन्य चिवचांसि मिथ्या
तर्हि न किंचित् सत्यं वचनं पुरान्तरादृष्टाराणां साक्षात्कृतभूतभविष्यदर्थानां मुनीनामपि
मिथ्यावादित्वापत्तेः नामेमन्त्वादयोपि दत्तदर्शिता स्युः येत्येहो स्वदर्शने को हानेः किंच को
ऽकृतो हि पाश्रेन विश्वामित्रो नाम वल्मीमुखाकृत्य मोचितः पत्या हृष्टः श्वेतो धनेशैर्नैः विधा
ननाविः परंपरा लेयभी समो नाशी विश्वप्राश्चेन वि वशी कृतः श्वेतः पातीति पतिस्तेन पत्नी
त्वणाश्रीलेन परमेश्वरोसाकुकारमात्रे कृत्वा क्रोधाग्निनाभस्मीकृत्य मोचितः इति धनैरवि
रलै भूयोभि ऊर्जैरस्मत्सजातीये मुनि पुरुषतिभिः दृष्टः अत्रापि च त्रिकालदर्शीमिदं
वेश्य पूर्वार्तिते पृथ्वी यस्य समाश्यासस्तर्हि आगममेव न सह तरति च तन्त्र्यं तथाच सतिमु
तिरप्यसह तस्य भवतः ग्रामारायनामेदे त्वेन भीतभीता गुरवे मन्त्रोक्तिः इति तदनुकंपया राम
१५

संरक्षितामतिसाहसं ननु मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां कर्त्रीश्रयत्वात्स्वकृतकत्वेनानित्यत्वात्
श्रुतेस्तस्याः प्रामाण्याय कोपि प्रयासो न कश्चित् किंतु कर्त्रभावनिश्चये प्रमाणं नोपलभ्यामः
प्रत्युत स्वयंभुवेन मस्कृतत्वे त्वादिना काव्यवदुवनावत्वात् कर्तृव्यापाराविनाभावित्वमस्त्येतस्याम्
हस्त्यलमनेन प्रकृतमनुसरामः इति वादानुषंगेणाहरद्भासा प्रहर्षितान् स्वाङ्गजान्दृष्ट्वा वत्सा
न्त्रीत्सम्प्रीतोभवद्धरिः उक्तं च रेवतात्मिका त्वप्रस्तावायातपरमेश्वर प्रणौ सा हर्षेप्रपद्यमानेदाश्रुत
म्ब्रादिविस्मयप्रगिरस्त्वाव भारद्वाजादीनद्रष्टुर्द्दास्वाल्पप्रतिपत्तुतो वेत्य वदारीतमुनिः स्वाभि
ख्यानात् स्वरूपदर्शनात्मामरवर्गीदेवज्ञातक्रतुः नन्नराणां दित्यसंकाशं स्तूयमानमरुद्गणैः
प्रत्ययार्कभास्वरं देवेंगतोऽश्व स्तूयमानमात्मीयरूपं वज्रपाणिर्दैवः ज्ञातक्रतुः प्रकटी च
कार । तेजोतिशयप्रयोगस्येहेतु तया ज्ञातक्रतुर्ये श्रीतिचविदोपरा द्वयं कुलिशस्य हि स्वभा
वरूना यमहत्कृत प्रभा भास्वरत्वं ज्ञातक्रतुत्वात् चैतजिनितप्रतापप्रभावाद्भुतभूतिमहत्स्वमूह
त्वमिति तेन मन्त्रैर्यजुर्भिश्च सामभिश्चास्तुयन्नताः सोब्रवीदुच्यतां कामो जगत्स्तु पूर्व
रोपियः तेन श्रीरक्षितवज्ञानं भूयतामिति सोब्रवीत् किंत्वेकोस्तु मम मन्त्र शानिखिलश्रो

15

तत्संस्तुताः ते मन्वादयः ते प्रत्यक्षीकृतस्वस्वरूपेश्वरं ऋग्यजुःसामभिः प्रज्ञाः संतत स्तुष्टुवुः
सकलस्वं जगत् प्रवरो वरेण्य बहिरभ्यर्थ्य तामिति तत्राह ते ते देव प्रज्ञाः पारमेश्वरं ज्ञानं ज्ञात्वा
प्रवक्तुः सम्यक् तदेकमव्ययं पितं ज्ञानं नो मन्वादयो दातुं ताः प्रतिवचनं भूयतामित्याह किंतु समेक एव
भवता ज्ञेकोऽसौ ह्यसति अथ ते वा भारद्वाजो भगवान् गार्ग्यादिर मूलवाग्मी प्रगल्भः पप्रच्छ मा
यतः स्तुत्य पूजितं अथानंतरं तेषां मध्यादेश्वर्यादि गुरुत्वाद्योगात् भगवान् विविधज्ञानस्त्राभ्या
साधितवान् सप्रज्ञस्य वाग्मी गम्भीरत्वा च वाग्मी प्रष्टव्यावसरे अकौशलात् प्रतिपत्त्या योगा
त् प्रगल्भश्च भारद्वाजो मुनिर्लौ यत इति न्यायेन ज्ञिज्ञासावितयानीत्या त्वद्धयपन्न पूर्वप
क्षेकारस्तोत्रयाइदमप्राक्षीत् किमपृच्छदित्याह कथं महेश्वराद्धेतोद्यागतं ज्ञानमगात् मे किं च वेत्
सि संस्थापयति ममे भगवानिदं यदेतत्सभावतास्माभ्यमुपदेक्ष्यमाणं ध्यपि तत्रेभ्यो ज्ञाने
भ्वा सानि ? फलं लोकेष्वेतत्मे ज्ञानं तत्कथं महेश्वरात् प्रज्ञातत्स्वरूपानितिष्ठ ? ज्ञि
वात प्रसन्ने ज्ञाने हि द्विरूपमवबोधरूपं शब्दरूपं चातेदवबोधरूपं शब्दरूपात् सर्वेषु राम
१५

प्रवर्त्तते तत्राद्दितः परमेश्वरस्य बोधरूपमेतावत्कथं प्राप्तं कथं च नादरूपतामित्यपक्रमेद्यमिवं
संपन्नं किं वा फलं घ्यभावानिदमकरोत्तत्रस्य नमिसंहितप्रयोजनः कश्चित्कर्त्ता किं चित्का
र्यं कुर्वंल्लक्ष्यः तस्यैव भावतत्प्रवर्त्तते तत्कारणो किं कारणामित्यर्थः अत्रात्र प्रतिवचनं सृष्टि
काले महेशानः पुरुषार्थप्रसिद्ध्यै विधत्ते विमलं ज्ञानं पंचस्रोतोभिरन्वितं सर्गप्रारंभे
परमेश्वरेण पुरुषार्थस्य भुक्तिमुक्त्यात्मनः संपत्त्यर्थं विमलमित्यवबोधात्मनो नादरूप
त्वेन प्रथमं प्रसृतत्वात् गृहीतोपाधिभेदं परतत्त्वं प्राग्दक्षिणापश्चिमोत्तरस्रोतः पंचकेना
न्वितं ततः समंतात्प्रसृतत्वेन लक्षितमिति सदाशिवरूपेणादर्शनात्मना प्रापितं ज्ञानं निश्चित
मिति शेषः प्रयोजनं च पूर्वपश्चिममपवर्गोतं किं च तद्वर्त्ति वाचकव्रातवाच्यानष्टौ महेश्व
रान्सप्तकोटिप्रसंख्यातान् मंत्रांश्च परमेश्वरमंत्रोद्धारप्रकरणाभिधास्यमानज्ञानमध्ये
वर्त्तिनो वाचकव्रातस्य मंत्रनायकस्य वाच्या अनंतादयोऽष्टौ विद्येशास्तेषां मायीयस्या
शुद्धस्याध्वनस्तत्कालमनादिर्भावाच्छुद्धविद्याभुवने तत्स्थितिस्सप्तकोटिसंख्याता

16

लकार

मंत्रात्परमेश्वरो विघत्त इति पूर्वेण संबंधः कालसामान्येपि पुर्यष्टकस्य एष्यत्वात् सृष्टिकाले
ऽयधादित्यर्थः प्रतिसर्गकाले वा तथा करोतीति वर्त्तमाननिर्देशः तत्र विधेश्वराणां वामादीनां
क्लिष्टयोगित्वेन स्वासमप्रभावाविर्भावनेनामकरणं मंत्राणां त्वाचरणापगमात् प्रकृतिक्लि
तरक्लिष्टत्वमुभयेषामप्येषां परमेश्वरात् ज्ञानक्रियाशक्त्योरुद्रेचनेऽपि नेतुनमुनर्मुक्तोरु
पनिमितौ कारणमधिकारमलेनापरत्वान्मुक्तेरस्याम् इति वक्ष्यामः तदेवं मंत्रमहेश्वराणां मंत्रा
णां मंत्रेश्वरात्ययमाह अष्टादशाधिकं यान्यच्छतं मायाधिकारिणां मंत्रेश्वराणां मू
र्द्धस्थिततेजोपमानेनसा मायया मधिकारिणो मायाधिकारिणः तेषामुपरितनभुवने
वर्त्तिविष्णोश्वर ममान धाम्ना मष्टादशाधिकं शतं विधत्त इति पूर्वेणैव संबंधः तत्र मंडलेनोक्तो
यत्क्रमाणः क्रोधाद्याष्टौ वृत्तरुद्राणाव पुंस्त्व धरकारणं शतं श्रीकंठवीरभद्रौ चेत्येवमष्टा
दशोत्तरं शतं प्राग्व मंत्रेश्वरत्वेऽपि वेनतिप्रयुक्तमित्यर्थः तेषु प्रत्यक्षाणामानिरं योगेषु सिद्धये
प्रकाशपत्यतोनेषु योऽर्थः समुपपद्यते तेष्वेतादिषु मंत्रमहेश्वरेषु मंडलादिषु च मंत्रेश्वरेष्व
भिव्यक्तो देव इदमित्यनेनतारोपकांते तत्र प्रकाशयति कस्मिन्विषये किमर्थं प्रकाशयति

कस्मिंश्चिद्विषये किमर्थं प्रकाशयतीत्याह यो ऽपि प्रसिद्धये परिपक्वां जनतां निरतिशयश्रेयः प्रेप्सु
मुत्तमर्थमुत्तमार्थं वचनैस्तथैः अतो नैकविशति एतत्कार्यं हि यो येनापरिपक्वो जनतायाः तया प्रज्ञ
उत्साहानुवर्तिन स्तेषु विषयेषु यः कपिलपांचरात्रादिप्रख्योऽर्थः सम्यगिति तदुक्तयोग्यताक्रमेणार
णोपपद्यते अनुग्रहो भवतीति तं प्रकाशयति यद्यप्यास्त्र प्रतोऽत्र तन्निष्ठापतन्त्र क्वाप्यस्य प्रकाशनम
पि पारंपर्येण कृतमितीति यावत् अथास्य ज्ञानस्यास्य अपमभिधीयमानस्याधिकमभिधानमित्या
ह शिवोक्तैर्मितं ज्ञानं ज्ञानस्यैकादशस्य देव्यास्ततेषु भेदं च पृथक्श्रोतःसां कुलाद्यकुलभेद
लेन विस्तरं अभिमतं कामदत्वात् कोटिकल्पे नोपदेष्टभिर्मेदास्तां सहस्रश्लोकैः सन्त्रम
हेश्वरैः रत्नतादिभिः पादिश्लोकैस्तथा आगमस्येयं कस्यैकीयतां ग्रन्थेन कोटित्रिकोत्तमानामित्याह तेभ्यो
ज्ञात्वा दत्तमोत्तिज्ञात्वा जीवहितार्थं उमापतिर्मया सहसैव संमितैः तेभ्योनंते
शास्त्रिभ्य सस्तीयते अनितिशिखानिर्देशः धात्स्तर तदभावात् उमापतिरधिगम्य भवसंस्कारैः का
रक्षाभिः सहस्रैः संक्षिप्य ममस मदात् सोऽहमिदं नीतवानपि विस्तारं हित्वा मूलैः सारार्थवाक्यैः
बद्धे निराकुले ज्ञाने तदुक्तैरेव भूयसा तत्राप्यर्थवादतद्वादरूपं विस्तारं त्यक्त्वा सारार्थाभिधा

यिभिर्वाकृत्येनकाचिन्नदुत्तैः कचिद्यात्मीयैर्निराकुलं कामजानं ज्ञानस्वमभिधास्यतीति द्वेमुनिनाहेति
हारीतस्य द्विव्याच्युते भट्टविद्याकंठात्मज भट्टनारायणकंठकृतौ मृगेंद्रटीकायां उपोद्घातप्रक
रणं प्रथमं ॥ अथानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्ववित् शिवः पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालम
17 पोहति संबंधाभिधेयप्रयोजनानि प्रथममेव विवेचितानि अथेत्यानंतर्ये कसंबंधादिक
थनानंतरं विद्यापादः प्रक्रम्यते अत्र च ज्ञानक्रियापतिपशुपाशाख्यास्त्रयः पदार्थाः प
शुनामस्वातंत्र्यात्स्वाज्ञानात्मावेतन्यात् तद्विलक्षणस्य पत्युः पंचविधकृत्यकारित्वं तत्कारका
णि स्वशक्तिरूपाणि मायादीनि च क्रियावदीशस्य तत्फलं च पशूनां अनुग्रहाख्येन च
मेरणा पारवश्यस्यासादनमित्याद्यभिधास्यमानं तदुभीकारेणोद्दे मूलसूत्रं अनादिमला
पेत इति अनादिशब्दः क्रियाविशेषणं अनादिकालात् मलापेतः स्वाभाविनिर्मलः परमेश्व
रः तथाच अनादिश्चासौ मलापेतश्चेति समासात् प्रध्वस्तसमस्तमलो मुक्तात्मवर्गः किंच अना को
दिमलापेत इति स्वाभाविकमलविदारणात् परमेश्वरेण प्रकटीकृतदृक्क्रियः किंचिद्द्व राम
१७

ऽोचितत्वाद्रागादिमता अधिकारमलेन युक्तो मंत्रमंत्रेश्वरमंत्रमहेश्वरवर्गो इत्येवं समास
त्रयकरणात्म मलोऽत्र भिन्नेश्वरादिभिर्व्यसहितः प्रतिपदार्थो त्र सूचितः तस्य चात्रिवि
स्यापि सर्वज्ञता सर्वकर्तृत्वं च विद्यते मुक्तात्मनां तु सत्यपि सर्वार्थदृक्क्रियत्वे पाशजाल
मोहनसामर्थ्यमस्ति --- करणीयस्याभावात्ते प्रवर्त्तन्ते अतः स्वात्मन्येव श्रेयो योगा
ति वत्वं तेषां विद्येश्वराणां शिवपदप्राप्तिहेतुत्वात् भावतत्त्व सर्वानुग्रह प्रवृत्तत्वात्
तथा च मुक्तात्मनाम पुव तत्वादि विद्येश्वराणां च परमेश्वरपारतन्त्र्यं स्वतंत्रः स भगवान्
किं करोतीति आह पूर्वव्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपमोहतीति अणोरिति विज्ञा
नाकलप्रलयाकलसकलत्वेन त्रिरूपस्य तथा विज्ञानाकलप्रलयाकलयात्मनोर्वि
पर्यवसितमलेश्वराज्ञाव्याधिकारतदन्यथाभावभेदात् प्रत्येकं द्विविधयोः सकलस्यापि
भिन्नचतुर्दशस्य कृतत्रिविद्युपायात् प्रतिराकर्मिता पाकेवलत्कलादियुक्तस्य च एवं हि
प्रकारस्यास्येव च प्रत्येकं विदेहसदेहभेदात्पुनर्भिन्नं यमलाधिकारविरहिताः तद्यु
क्तस्य चेत्य चप्रकारस्य इत्थमनेकभेदभिन्नस्यात्मनः परमेश्वरः पाशजालं यथार्हं

भवमयोपकृतिरिति संबंधः यस्माच्चयच्चाजापोहतीति तत्सर्वं यथावसरमग्रे वक्ष्यामः ॥ किंविशि
ष्टस्यात्मनो ऽ त्याह पूर्वं व्यक्त्यासितस्येति पूर्वैरनादिकालीनैर्मलैः कर्ममायापारमेश्वरति
रोधशक्त्याख्यैर्येषामसंभवं हेतुतयासितैर्व्याप्तस्य पारमेश्वरादेशादृष्टयाख्यापितस्य
18 तत्तद्विषयस्य बंधान्तरयोगिनश्च ॥ अयमर्थः मलेनेश्वरनिरोधशक्त्या कर्मभिश्च सद्भिरात्म
रशिवत्वे ततश्च बंधान्तरयोगः तदपोहहेतु शिवत्वे प्रपंच शिवत्वे सादृश्ये तत एव नादयो
हेतवः शिवत्वप्रतिनिरतिशयसर्वार्थेः क्रियाज्ञानक्रिया तेषां योग्यतामपेक्ष्यानुग्रहे पूर्वतो
पाशव्रातमपोहतीति निरस्यति उपसर्गादिस्यात्मकशब्दो वचनमित्यपोहतीति पदं तदेव
मविच्छिन्ने तन्त्रार्थं सूचनादेतत्सूत्रसूत्रं तथाचैवेह व्याख्यानावसरे वक्ष्यतीति यच्चविशि
ष्टवाहतो महातन्त्रार्थपादपाख्याभाति मूलसूत्रं तदिह पशुपादावादौ पदलेक्षतमिति अन्यथे
तत्सूचितार्थप्रकाशनार्थं सूत्रसूत्रं त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रेन गत्यपतिः सू
त्रे लोके नं सं [illegible] ल्यप्राह विस्तरशः पुनः पाशसद्भावे सात्मनो जन्मस्थितिध्वंस राम
तिरोभावानुग्रहकृत् ज्ञानवान् भवतीति इति पतिपशुपाशात्मव्यतिरिक्तं नकिं १८

वित्परार्थीतरं प्रयोजनमोवत प्रद्येवान्ये घामंतमीवादिति शिवपदार्थत्वमुक्तं किंच पाशजा
लमपोहती त्यपोह तिक्रिया क्रिया: क्रियावर्यापो गपादा: पतिपशुपाशा त्या क्रिमप्प्यवि
धापा रइति पादचतुष्टयोपदेशपः कृत: महातंत्रमिति दृष्टानां तेरभ्योधिक फलत्वात्किंचमे
रकत्वेन परत्वात् महत्तंत्रीततत् तत्वमेपल्याञ्जतंत्रे पूर्वेकेनेयाम नास्त्रं त्रेता संहत्य सनग स्य पुन
र्विस्तारे रोत देव प्रमेयं जगत्पति: श्रीकंठनाथ: प्राह मूलसूत्रात् सर्वकृत्सर्वं विदिति विशेष
णा द्वयंव्याचष्टे जगज्जन्म स्थिति ध्वंस तिरोभाव विमुक्तय: कृत्यं सकारकफलं ज्ञेयमस्यैत
देवहि तेन स्वभाव सिद्धेन भवितव्यं जगत्कृता सर्वो स्त्विहे द्रनवस्थास्या न्मोहोनि हेतुको
विधा जगतो जन्मवेशतु वक्रस्य भोगो पयोगि परिकर सहितस्य योन: पुनस्तेन तत्तद्विध
योनिषु उद्भावनं जन्म स्थितिस्तदिच्छानिरुद्धस्य सर्वलोकस्य स्वगोचरे नियोग: स्थाप
नं ध्वंसादानं जगतो नाशुप संहार: तिरोभावो यथावुहपाङ्गो गादप्रच्याव: संरक्षरा
ख्ययान्मत्रो क्त: यदाह वार्त्तिककार: स्वसंस्कारो चिताङ्गोगादप्रच्यावइहारोरिक्षां प्रो
क्त: संरक्षरा नाम त्याचेन परिकल्पनमिति विमुक्तिश्शब्देना त्रानुध्यानुरूपो नुग्रह इत्ये
तत्परमेश्वरस्य सर्वोधिपंचविधं कृत्यं कारकै: आत्मादिभि: फलेन च भक्तिमुक्त्यामा

19

नास्य हितं ज्ञेयमपबोद्धुं वा एतच्च नमापादिभिः कर्मभिर्वा निवर्त्तयितुं शक्यं अप्येतस्मात्
नापि पुरुषेणा अस्य मलनिवृत्तये शक्तिमत्त्वात् नचानीश्वरोऽत्र कर्त्ता युक्तः यश्चैतस्य धारि
कर्त्तुं शक्नोति सोऽवश्यं तद्विषयतः चिकीर्षितकार्यविषयाणां ज्ञानविशेषाणां संश्रयेणा
पि येक्तव्ये तत्तत्कार्योनिष्पत्तेः अतश्च सर्वकर्त्ता सर्वज्ञेन तेन च स्वभावसिद्धेन जगतः क
र्त्ता भवितव्यं अयोगित्वादिमत्वेनासिद्धे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने यदि कारणात्कुत
श्चित्तस्य साम्यानुग्रहस्तस्यापि कारणं तत्कारणस्यापि कारणान्तरमित्यन
वस्था अथास्य चिन्नैव कारणं स्वत एव तथाविधमैश्वर्यं तदकस्माज्जातं तस्यैवानि
र्हेतुकोऽनोऽस्मो स्यान्नपेक्षणात् सर्वस्यैव स्यात् तस्यापि वा न स्यात् यदाहुः नित्यं सत्व
मसत्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः इति त
स्मात्स्वभावसिद्धनित्यनिरतिशयानि मलसर्वार्थदृक्क्रियः पतिपदार्थः स्वयं मुद्दि
ष्टोऽनेन नत्वक्षितः यदिच्छितेः पुरस्तात् इत्यतोऽपश्य पदार्थे न च पितृमाहवेतन्नो राम
क्रियाहृष्टं तदृस्यामनि सर्वदा सर्वतश्च यतो मुक्तो भूपतेसर्वतोमुखं वच्चभासमानत्वा १७

नन्विहाहं प्रतीयते वपुषो नायं तथापि तस्य सोऽत एवाविमोक्षप्रसङ्गात् ज्ञानक्रियात्मकं यच्चैतन्यं त
दात्मन्यस्ति नतु शरीरसमवेतमिति चार्वाकनिराकरणे वक्ष्यामः यद्यपि सर्वदेवास्ति ननु मुक्तावे
वमुक्तौ तु संविन्मभावो यथा वैशेषिकैरिष्टः तथाविद्या या मोहरूपा या मुक्तौ निराकृतिश्च माया
त्वात् तथात्मनश्चैतन्यं ज्ञानक्रियात्मकं सर्वतोमुखमस्ति ननु तत्परमात्मनोऽभिव्यक्तरूपं प्रमाणा
करणं तत्त्वनियमादव्याप्तिविपर्ययपदार्थप्रकरणे व्यापकत्वस्य च प्रमाणत्वात् अत्र हेतुमाह यतो
मुक्तौ श्रूयते सर्वतोमुखं मुक्तात्मनां सर्वतोमुखस्य चैतन्यस्य च व्यापकत्वादित्यर्थः नयते यातु
तदानीमेव तदुत्पद्यत इति वाच्यं सदुत्पत्तेः सत्कार्यवादप्रकरणेऽभिधास्यमानत्वात् अथ
मुक्तावेव तथाविधचैतन्यश्रुतेः पूर्वं च तदनुपलम्भादन्वयव्यतिरेकाभ्यां संसारावस्थायां सर्व
तोमुखत्वं चैतन्यस्य सत्त्वं यथा सिद्धः व्यञ्जकाभावकृतो हि योऽनुपलम्भः स नाभावसाधकः अ
पि तु असति व्यञ्जके पर्यायमनुपलम्भः सत्यञ्जकाभावकृतः अतश्च नासत्त्वं साधयति तच्च
सर्वतोमुखत्वे सत्यपि यस्मान्नोपलभ्यते ततः केनापि प्रतिबद्धमित्यवसीयते अस्माच्च हेतोर
नावृतनिजसामर्थ्यस्य --- सच्चाऽमावकम्पदत्ययं चहिता यं पदार्थमभिधायात्तृतीयपद

र्थं तत्क्रमयितुमाह प्राक्तनिशायवलैर्धर्मैर्मायाकार्यचतुर्विधं पाशजालं समासेन धर्मानाम्नैव पूर्व
र्वकीर्त्तिताः प्राक्तनोति पूर्वकर्षेणानादस्य तस्यात्मनां दृक्क्रियेइति प्राक्तनिः स्वाभाविकमशु
द्धिमल इत्यर्थः इचैस्यात न्ये तोतीशः तद्दीयवलैरोधशक्तिर्द्वितीयः पाशः तथाप्येवमेति तासा
20 महेश्वरीशक्तिस्सर्वानुग्राहिकाशिवाधर्मानुवर्त्तनादेव पाशइत्युपचर्यते इति क्रियते तत्फलार्थि
भिरिति कर्म तस्यचादित्यमाघकोटरनुपलभ्यमानत्वात् युतः शरीरवतः कर्मकरणात् तच्च शरीरं
कर्मारब्धत्वात्यपि शरीरान्तरेणाकृतानि तच्च कर्मजमिति सोऽयं तृतीयः पाशः मायस्यां शक्त्या
त्मना प्रलये सर्वं जगत्सृष्टौ व्यक्तिं यातीति माया यथोक्तं श्रीमत्सौरभेये शक्तिरूपेण
कार्याणि तन्वीयानि महाप्रलये विकृतौ व्यक्तिमायातीति स्वकार्येणाकलादिना सहितं
यमप्यनादिकालिना चतुर्थः पाशस्तेतदात्मना सहजसामर्थ्यप्रतिबंधकत्वात् पाशानां
जालमिवजालं समासतः संक्षेपादुक्तं येषां च ये धर्मा व्यापारास्तेनाम्नैव पूर्वं दर्शिताः अ
न्वर्थेन स्वाभिधानेन सूचिताः तथा यथावसरं वक्ष्यन्ते पृथक्पदार्थत्रयोपसंहारः इति वस्तु
त्रयस्यास्य प्राक्पादकृतसंस्थितेः चर्यायोगक्रियापादे विनियोगोऽभिधास्यते इत्यमस्य राम

वपदार्थत्रयस्य विद्यापादे स्थितस्य चर्यादिपादत्रयेण विनियोगो विभजनमभिधास्यते व
क्ष्यते एवंविधेन विधिना पतिः पाशोपशमनं कृत्वा पशूनां कैवल्यदो भवत्यात्मनामिति प्रति
पदमेषामेव पृथग्विवेकोभिधास्यते तत्स्वर्थः तत्फलं कथनायाह विनियोगफलं भुक्तिमुक्तिरूप
तु संगतः परापरविभागेन भिद्येते तेत्यनेकधा तस्यैव विनियोगस्य विभजनस्य भुक्तिः फलं
अनुसंगतः अनुनियन्ततया भुक्तिरपि वक्ष्यमाणाभौतिकादिहेत्वादिभिः समभिलषितभोगो
पभोगात्परतः परवैयक्त्या विभागः तथा चोक्तं रौरवसंहितायां दीक्षापूतागणपति गुरौ भ
क्त्यैवं गमवतः सिद्धामंत्रैस्तत्स्यादीनक्रमेरंडलोक्तासि देहाः भुक्ताभोगान्सुचिरममर
स्त्रीनिकायैरुपेताः स्वस्तौ लोकगाः शिवपदपरैश्वर्यभाजो भवंतीति तेभुक्तिः परापरवि
भागेन बहुधाभिद्येते तत्रपराभुक्तिः पातालादिकलान्ताध्ववर्त्तिविचित्रैश्वर्यसंपन्नतत्त
द्भुवनवासित्वमात्रेयापरा एवं पराभुक्तिः परमेश्वरसाम्यं अपरा तु मंत्रमंत्रेश्वरत्वं आसां
च यथा बहुभेदत्वं तथाग्रेवक्ष्यामः अथास्मेभ्यो दर्शनेभ्यः कोस्य पारमेश्वरस्य ज्ञानस्य विशेष
इति पृष्टः प्रष्टुमाह वेदान्तसांख्यसदसत्पादार्थिकमतादिषु ससाधना मुक्तिरस्ति को विशेषः

21

शिवागमे वेदांतविदां मते श्रुत्युपनिषदादिशास्त्रेषु सांख्यामते षु वषष्टितन्त्रादिषु सदस-
द्धादितामहे तावन्मते ध्यक्तलेकत्रितयप्रभृतिषु द्व्यादिपदार्थवादिकारणादिशास्त्रेषु
आदिगृह्यसूत्रात्सौगतादिमतेष्वपि यतो मुक्तिस्तत्साधनानि च श्रूयन्ते ततः को शिवागमे विशे-
ष इति चिद्रूपजिज्ञासया मां नय यवसितस्य मुनेः प्रश्नः नसांदिग्धत्वेन आदावेव विशेष
संभावनानिश्चयतः श्रोतुं प्रवृत्त्यात् नापि विपर्यस्तत्वेन तेव च्छेरे शिवज्ञानमित्यभ्यर्थना
प्रवृत्तत्वेन दर्शनांतरानुभिनिविष्टत्व प्रतीतिः तत्तदागमश्रुता मुक्तिस्तत्साधनानि च परस्ता-
त्तेषु तेष्ववसरेषु ग्रंथकृते वा तु भाष्यदृष्टिविध्वंतरहितिनाऽस्माभिः पृथक्पृथग्येनेन दर्शयिष्यते अ-
त्रासिद्धांतः पूरो त्रसर्वत्रैव दर्शितत्वनस्फुटो वस्तुसंग्रहः उपायाः सफलास्तत्र ... सर्वेऽपि
रूपं परं घ्नरोता तारो हिरण्यगर्भाद्याः कारणादयते जातिकपिलप्रभृतयश्च ते वा सर्वज्ञाः अ-
परत्वेनाभिमताः स्वप्रमेयाहृद्वर्तिनो प्रत्यागमोपपन्नस्य प्रमेयजातस्य तैरनवगमा-
त् तदुक्तं स्वभावपुरुषाव्यक्तकर्मकालात्मवादिभिः परमेशामादृष्टैव मुक्तिर्मिथ्यैव राम

कल्पितेति तथा सुगतोपरि सर्वज्ञः कपिलो नेति का प्रमा अथोभावपि सर्वज्ञौ मतिभेदस्तयोः
कथमिति नैयतः पुराणादि शास्त्राणि अतएवैतेषु वस्तुसंग्रहांश्च स्फुटं पुंप्रति वर्गापवर्ग
ज्ञानमस्य मनित्यर्थः येन आत्मा या याः पुं प्रकृति विवेक ज्ञान यस्मादेताभ्यां सर्वोऽप्यपवर्गः पदार्थ तत्त्व
ज्ञानादयः फलानि च स्वर्गापवर्गौ नकृतानि तत्सर्वे नद्धं रहस्यमेव तथा तथा च रहस्यमिति
वीहि सिद्धत्वात् तस्मात्तेभ्यो स्वशास्त्रस्यायं विशेषः यदिदं सर्वं प्रकृष्टं यतः परयागादीति
निरति शयसर्वार्थ ज्ञान क्रिया त्मना परमेश्वरेणोद्दमादिष्टमिति प्ररोचनगतं परत्वं उपाया
नामपि दीक्षादीनां परिरक्षत्से यादित्वात्परत्वं तथाहि सदीक्षादिना ब्रह्महत्यादि महापातक
योगिनोप्यपेत पातकत्वं दृष्टमित्यतो विषयस्यमारणा क्रशास्य पहरणा चल याज्ञानां येधकत्वञ्च
यागमः सिद्धः तद्रूकं यजति नुत्वा यां दीक्षातो ब्रह्महत्यतो मुक्त्वात् प्रत्ययतो जानीयात्कृधनविग
मं विधन्नैय चादिति फलं च हान्यस्व वेदर्शनदृष्टा स्वर्गापवर्गौ लक्षणात् फलात्प्रकृष्टं उक्तं हि
श्रीमन्मतङ्गे च अग्निहोत्रादिभिः पृतास्तथा योद्धा यरणादिभिः लोकत्रयेपि मोदन्ते विमान
स्थाय शास्विनः अथा ग्यः पदं शाक्तमिष्टा कैर्नुशतं विधेः यागतिः शिवमन्त्राणां ज्ञानयेना
पि महात्मना नसायज्ञ सहस्रेणा प्राप्यते मनिप्रागवेति अयवर्गोप्यस्मिन्दर्शने सर्वोप्योग न्या

२२ मायोपरत्वात्परस्य तत्तदागमप्रणेतॄणामसर्वज्ञत्वेनासर्वज्ञत्वात्तदुपदिष्टायाम तेर्मूलभा
सत्वात् उक्तं च श्रीमद्भागवतेऽपि – स्यात्ते चेत्पुरुषेण कृतधर्माधर्मे कृपया नराः तेऽत्र स्वद्वारा वः प्रो
क्ताः गुरवश्च यथा विवर्जिता इति – अथ किं तद्व्यवदर्शी नानामस्फुरत्वमित्याह वेदांतेष्वेव एवात्मा
रवि विद्वान्क्षितिलक्षितः – आत्मैवेदं जगत्सर्वं नेह नानास्ति किंचन तथा एको वशी सर्वभूतांतरात्मा एक
कं विश्वं बहुधा यः करोतीत्यादि श्रुतिभिः परमात्मैव सकलाविर्विज्ञापामिवाव्यतिरेभाव
प्रकृतिभूतः परिपूर्णश्चाकुराय ये भवस्वत्वं चः एकोऽपि सन्संसृत्यर्थं तु तद्विधमनोत स्वरो
पाधिभेदेन स्वभावात् तानुविधायी यथा वदयं गतोऽप्यद्यापि भवतीति वेदांतविदः प्रतिपन्नाः
स एव हि सत्यात्मनिष्ठात उपायो ज्ञात इव रतो वक्ते तु रागयानिव अज्ञानात्मके च तयासि
क्षयश्चास्ते नतु ततोन्यत्पृथक् किंचिदस्ति भूतेन एवं च तथा वेधि – असत्यावस्थितेः सत्य
त्वात् द्वैतप्रतिभासस्य द्विचंद्रादिज्ञानवत् भ्रांतत्वात् यथाह – तत्र भाष्याभर्तृहरिः
तथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते तथे राम
दममृतं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपे प्रवर्त्तत इति एवं चाभिन्नमे २२

वेदं परं च स्वपरमात्मलक्षणां मनसां हि संसारधर्मैः सुखदुःखादिभिर्योगः परमात्मा तु सूर्य
इवांभः प्रतिबिंबभेदे रूपादिभिरभिन्नोपि भिन्न इव प्रतिभाति तथा च श्रुतिः यथा ह्ययं ज्यो
तिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमा
त्मेति तदेतन्नोपपद्यते यतः प्रतिज्ञामात्रमेवेदं निश्चयः किंनिबंधनः उपपत्त्यनुपपत्ति
पर्यालोचनपरिहारेण यद्येतदंगीक्रियते कामं भवति ह्यतां ननु प्रामाण्यलोकरीत्या यस्मात्प्र
तिज्ञामात्रमेवैतन्न तत्त्वे हेतुदृष्टान्तादिसंभवः तदभावान्निश्चयः किंनिबंधनः किं प्रामाण्यः
प्रमाणनिबंधनो हि निश्चयः तत्र प्रमेयव्यवस्थापनसमर्थो भवति नान्यथा नन्वत्र प्रमा
णं आगमस्तावच्छ्रुतिरूपः प्रदर्शितश्चेत्याह अथ प्रमाणं तत्रात्मा प्रमेयत्वे प्रपद्येत व
त्रैतद्भवेत् तत्र यत्तु दृश्यमपि स्थितं यदि प्रमाणानामसत्यरूपं परमार्थतः परमात्मनस्य सत्य
त्वात्तथाविधेन प्रमाणेनैतत्प्रमीयमाणं मनोपि मितेन प्रदीपेन सन्तमसावस्थितपदा
र्थप्रविवेचनप्रायं अथास्य सत्यमेव प्रमाणं एवं तर्हि स परमात्मा प्रमेयत्वेन स्थितः प्रमा
णादि प्रमेयं परिच्छिन्दत्प्रमाणतामासादयति इतरथा प्रमाणतैवास्य न स्यात् किं चातः
किमन्यत् यद्येतत् द्वितयं प्रमाणं प्रमेयत्वं रूपं तत्र प्रमाणं प्रमित्यात्मकमन्यदपि द्रव्य

मत्योन्यसत्वप्रसंगात्वात स्थितमेव नहि प्रमातारं कर्तारमंतरेण प्रमाणप्रमेययोः
फलविलक्षितविलक्षणत्वेकरणकर्मणोः क्रियाश्रितत्वोकर्त्रीश्रयत्वात प्रमितिरपि क्रियात्वाद्धे
रस्तोभ्यः पृथगेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यत इति चेत् स्वयमेवइयंभाविपदार्था
नुसारेणत स्वयंवेवविधाम्रसवोपिव्यवहारः परिसमाप्यत इति किंवा तत्रत्यतानेर
२३ अद्वैतहानिरेवं स्याच्चिन्निष्प्रमाणाकर्तान्यथा भोगसाम्याविमुक्तोवयोनेष्टावात्म
वादिभिः प्रमाणप्रमेयव्यवहारानिराकरणेऽसत्यद्वैतहानिरतः स्वाभ्युपगमविरोधः त
दयहेतुरेव न निष्प्रमाणाकर्तृत्वे किंचभोगेभ्यामपि मोक्षश्चात्मवादिभिरभ्युपगतो
दोषोप्रसज्येत सर्वैरेवात्मवादिभिः प्रत्यक्षविरोधश्चोक्तः मिदंदृश्यमानं भोगवैचित्र्यम
उपाभ्युपेयं आत्मनां च नानात्वे रपृथक्त्वा नित्यत्वं सर्वहेतुतयेवधर्मास्याशापूर्वतेः तदिद्धानां
दन्नेकस्यचित्पापं नवैवसुकृतं विभुः तथा नकर्तृत्वेन कर्मणी स्वम्भ्युपगमात् द्विवि
ध फलं च दपि नाप्रतिनियतं तत्कर्तृत्वेन भोगप्रतिनियमकारिणां कर्मणामेवाभा
वाद्रागसाम्यप्रसंगाद् निर्वाहः आत्मना नात्वे हि कश्चिद्दुःखितः कश्चित्सुखितइतिभो राम
२३

गये विरुद्धमुपपन्नं नान्यथा यत एव संसारितायाः प्रभवस्तत्रैव निरंकुशपरमात्मनि यदि त
योमोक्षस्तत्पुनरपि तत एव प्रादुर्भावः पुनश्च मोक्ष इति सैषा गतागतिका नतु मोक्षः
तथाह तत्र भवान् यथूताचार्यः त्वमसतश्चराविज्ञाननिष्पन्नाऽत्र पिष्टाशयः भजते नापि
संवादमात्मभासा इव कृष्णः इति ततश्च मोक्षाभावो ननु पापानामात्मना ऽऽश्रुरेज्ञानत्याः सं
तत्यो मतश्च इत्यादीनामानर्थक्यमपिच अस्य परमात्मनश्चेतनाचेतनविश्वोत्पत्तिहेतु
त्वे चेतनाचेतनत्वे प्राप्ते कार्याणां कारणस्वभावान्वयात् यदाहुः तदेतद्रूपिणो भावा
स्तादृतद्रूपे हेतुता इति ततश्च विरुद्धयोरन्योन्याभिभवेनैवात्मलाभाभावो भावयोरि
वैकस्मिन्काले चेतनाचेतनस्वभावयोः परमात्मन्येवस्थाने नोपपद्यते यथाह तत्र
भवान्नैवरस्वनंदनः विरुद्धावेककालस्थौ धर्मावेकाश्रयंगतौ इतरेतरनाशात्तौ कुर्व
तो लोपमात्मन इति नचास्यानेगत्वात्केनचिद्विरोधेनचेतनत्वे केनचिच्चाचेतनत्वे युक्ते सा
नत्वाभ्युपगमेतु कुसृत्यादिवत्कार्यत्वात्परमकारणताहानिः किंच यद्यदुपादान
कारणं तत्तदचेतनं यथा मृदादि अचेतनश्चापि परमात्मोपादानकारणं स्यात्।

चेतनत्वेनास्योपादानकारणत्वं अस्तु चेतनं को दोषः इति चेत् चेतनानां कारणत्वं स्वयमे
चेतन इति विचित्रैव युक्तिः आचेतन्याभ्युपगमे चास्य बुद्धिमत्कर्त्रानधिष्ठितस्य सृष्टि
अदे रचनस्य कार्यजनने सामर्थ्ये येपि च ग्राहकत्वेन तस्य सचेद सिद्धा आत्मानो भोक्ता
रस्तितउत्पन्नो दुःखं व्येति तेषु त्यागयत्वात् घटादिवदचेतनाः इत्य चेतनत्वेनैक दोषाश्र
२५ यस्य परमात्मा द्वैतस्यानुपपत्तिः अथ वेदान्तवादिनां मते निराकृते कापिलो नाम
कृति पुरुषविवेकज्ञानान्निश्रेयसं वाप्तिर्भविष्यति यथा चाहुः एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि
न मे नाहमित्यपरिशेषात् प्रकृतिक मात्यंतिकमभयं कैवल्यमाप्नोतीति श्रुतिरप्या
ह अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयंतीं सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणो
नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इति एतदपि निराकरोति माह सांख्यज्ञानेपि मि
थ्यात्वं कार्यकारणबुद्धितः सांख्यज्ञानस्यैतदसम्यक्त्वं यत्कार्य मायोद्भूतक
लोजनितं प्रधाने कारणबुद्धिः परमकारणतापि भ्रमः मूलप्रकृतिरविकृतिरितिहि राम
तेषामभ्युपगमः कलादीनां तत्त्वानां पृथक् पृथक् उपलभ्यमान प्रयोजनानां कारण २५

मूर्तस्य जगन्निधिमूर्तस्य मायायां मनोऽनवगमात् उक्तो च कपिल गुणानां तयोर्योऽसंयोगपक्षस्य
कर्मणोऽनुपलब्धितः केवलस्यमपि सांख्यानां नैयायिकानां प्रसंगत्वादिति तदयमर्थः एके ये
ये कापिलैः प्रामकारणतया परिकल्पिता सत्वरजस्तमोलक्षणा गुणत्रयसाम्यावस्थि
का प्रकृतिस्तस्याश्चानन्तगुणेभ्यो न्यगुणानां पृथक्प्रकृतिरिति हि प्रतीतानन्तगुणेभ्यो
नन्यत्वे वा वक्ष्यमाणवाद्यनेयोः यथा चैतन्ये सत्यनेकत्वात् कारणान्तरपूर्वकं यथातत्तयो
रुत्पत्तिं वा सति अकारणान्तरपूर्वकत्वेन परमकारणता इति प्रष्टव्याः यदुत्तद्दृष्टपु
योः संयोगः संसारहेतुः तत्पूर्वकश्च वियोगोऽपवर्गकारणमिति यदुच्यते तत्र संयोग
स्तावत्तु प्रधानयोर्द्रष्टृदृश्ययोः पृथगसंस्तनत्वपक्षस्यानेन भेदरूपः उभयोरप्यमूर्तत्वेन त
दुपपत्तिः प्रधानस्य न स्वतो दृश्यमप्रत्यक्षत्वेन तस्य सूक्ष्मत्वात् न च महदहंकारा
दिरूपेण परिणतेः दृश्यात्तदभ्युपगमाद्भवतीति ततश्च कथमनयोरादिः संयोगः तदभावाच्च क
यं थंतत्पूर्वको वियोगः एवं च संयोगवियोगानुपपत्तेः कारणत्वमेव प्रकृत्यादेः इति प्रधान
स्यैतस्यमिथ्यात्वमेतदीयस्य ज्ञानस्य कुत इत्याह अकर्तृभावाद्भोक्तृभावाच्च अभोक्तृ पुरु

यस्य भोगायतनेन देहेन भोगसाधनैरिंद्रियै र्भोक्तव्यैरिंद्रियार्थै र्भोगेन च सुखदुःखवे
दनात्मना फलेन च किं प्रयोजनं यतश्चास्य भोगस्तदधिकरणात्तत्साधनसहितोस्ति
25 स्वतो भोक्तृत्वमप्युक्तं महावाक्यं यच्च भोक्तास्य कथमकर्त्ता अकर्त्तरि कारणादि
दृसंबंधस्य निरर्थकत्वात् ह क्रियात्मकत्वमेव वस्तुरूपं चेतनस्य ततश्च कर्तृत्वाति
रासाहित्यमपि निरस्तं संवेदनस्यापि क्रियात्मनः कर्तृत्वानपगमात् । न च सकर्तुः सं
वेदनं चाप्युपपन्नं इतश्च सांख्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमाह स्यात्तन्मादृष्य वित्यतः अचे
तनमपि प्रधानं बुद्धिमत्कर्तृप्रेरणां विना स्वातंत्र्येण कथं कार्यकरणे प्रवर्त्तते न ह्य
नुसंधानशून्यस्य बुद्धिमतोपि पुरुषकारस्य यान्हेर नैरवने प्रवर्त्तिर्दृष्टा किं पुनः प
रिणामिनो जडस्य पश्चात्तच्चेतनः पुरुषः स तदधीनो न करोतीति प्रकृतिस्वातन्त्र्यप्र
तिरूपितः इदानीमनेकांतवादिनिराकरणप्रसंख्यातत्त्वमेतत्पूर्वपक्षयितुमुच्यते
इह सप्तपदार्थाः स्युः जीवाजीवास्रवाश्रयः संवरो निर्जरश्चैव बंधमोक्षावुभावपि स्या

द्वादशांगस्थितानश्चैते सर्वे नैकांतिकत्वतः तत्र तावज्जीवपदार्थस्तत्तंत्ररीत्या जीवास्ति
कायसंज्ञया परिभाषितः त्रिविधश्चासावनादिसिद्धमुक्तबद्धभेदात् अत्रानादि
सिद्धोर्हन् जीवास्तिकायाख्यः अपेतमोहादिबंधो मुक्तात्मा तदायतत्वं सुबुद्धः अजीवपदा
र्थोपि पुद्गलाकाशधर्माधर्मास्तिकायैश्च तु भेदैर्भिन्नः अत्रापि पदार्थो पृथिव्यादिम
हाभूतानि चत्वारि गुल्मादि लतादिरूपस्थावरं जरायुजोद्भिज्जस्वेदजोद्भिज्जभेदभि
न्नं जंगमं चेति षट्प्रकारोयं पुद्गलास्तिकायः आकाशास्तिकायो द्विरूपः लोका
काशास्तिकायो लोकाकाशास्तिकायश्चेति लोकानां मंतराकाशं लोकाका
शमिति स्मृतं अलोकाकाशास्तिकायश्चैतद्भिन्नस्तेषां संकीर्तितः धर्मास्तिकायः पुद्गला
स्तिकायारंभोपष्टंभहेतुः अधर्मास्तिकायोपि तत्प्रतिबंधक इति अथ प्रसाव जीवपदा
र्थश्चतुःप्रकारः आस्रवसंवरनिर्जराबंधभेदात् पंचकस्य यथा स्वप्रवृत्तिः तथा चाहुः वर्जितं
चविकल्याद्युपाधुपायसंवरादिरूपास्त्र येषामत्यजस्य तस्त तोसाविनासवः आत्म
रति इंद्रियसंयमलब्धप्रतिबंधध्यानमास्रवनिरोधात्मकत्वात्संवरणात्संवरमितितिसंवरः

26 तपूर्विलाकाय नमो स्तोनुं ह्नादि तपः संवयानिर्जीलाधीर्येकर्म निर्जराद्दे मोक्षते ना
नानिरयसंसारा कारणं मोहादिर्वा विधो गताः स्योत सविद्यातहेतुत्वा द्वंधः उ
क्तं च मोहादिकौगरूणश्चैव बंधो जीवस्य कल्पितः मोहपंजरसंवद्धे यथा नि तंजला
शये स्वल्पायुकमथीयाति तद्वज्जीवस्य बंधहेति प्रकीर्तितः सर्वो नरस्था स्यात स
संप्राप्यावृद्धं परा स्वादनमोक्षः यदाहुः मोहपंजरविछेदात् स्रवते शावके यथा
आरोहति तथा मोक्षे जीवो मोहादि संतवाल नित्यबोधमुख्यो द्धे स्य धर्मे घुकसाति
इति एते च सप्त पदार्थाः स्याद्वादगताः तथाहि देहगतस्तावत् जीवो किमस्तु तने
तियः पर्यनुयुक्ते तत्र उत्पन्ने कोतवादी भगवान् एवं स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्याद
स्ति च नास्ति च स्याद्वक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च स्यादस्ति
च नास्ति चावक्तव्यं चेति अनुनहि यच यच पर्यनुयोगे सदसत्त्वाभ्यां समाधेयतत्त्व
चावक्तव्यतया वाच्यतयापि च विरोधत्वानि रूपाणीया इति सप्तभंगप्रमाणच यस्मात् च वताम
यमिह कि तत्र स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति पुद्गलि सिभ्यते जगत्सर्वमिति न राम
२६

नुच अनेकांतवादिनापि एकांतानभ्युपगमान्नियमेनानेकांतवादोभ्युपगंतव्यः तथा च स
सिद्धांत एवैकांत इति कुतः सर्वत्र सप्तभंगी भेददोषः अनेकांतवादे ऐकांतानभ्युपगमात्
यतः स्यादनेकांतः स्यादनेकांतः स्यादनेकांतश्चैकांतश्च स्यादवक्तव्यः स्यादनेकांतश्चावक्त
व्यश्च स्यादनेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादेकांतश्चानेकांतश्चावक्तव्यश्चेति तदेतदेव सूत्रकारोऽपि दूष
यितुमाह तदेवसन्न देवासदिति केन प्रमीयते स्यादस्ति स्यान्नास्ति चेति यदुक्तं तदसंगतं न
हि यदेव वस्तु अर्थक्रियाकारितया सत्वेनावगम्यते तदानीमेवासत्वेनोपलभ्यते कश्चि
दप्यवैतिकः किं तत् अनुक्रमतिः पुनः प्रस्फुरद्रूपे सदिति प्रत्ययकारिणी यदा तदा नायमसत्वेति वि
कुर्यात् अस्ति च तस्मिन् प्रत्ययो वा स्याद्विरहिणी सत्त्वानिश्चितत्वात् विधिनिषेधरूपयो
र्भावाभावयोः परस्परपरिहारेणावस्थानात् अभावो हि तदसंभवत्वेन जन्मापि यदि ते
नैव भावेन सहितं स्यात्तदानीमभावप्रवेशनं स्यात् तद्रूपमसत्वे नैव तस्य स्वरूपासिद्धेः एवं
भावोपि यदि स्वपतितपदेनाभावेनाव्यतिरिक्तो भवेत्तर्हि भाव एव न भवेत् ननु यदा स्वरूपेणास्ति
तदा नास्ति घटः पररूपेण नास्तीति स्वरूपसत्वच्छेत्तो न तु तद्युक्तं किं विकल्पेनाव
तारयति यादि ते स्यात् घटः पटात्मना न भवति घटो वा पटो नास्ति तदेतदभिमतमेव अतदात्म

कत्वेन तत्राविद्यमानत्वात्पटासिद्धमानोयं घटो न पूर्वेति सिद्धसाध्यते तदा तु स्वदत्यदस
दत्यन्त तदेवं सिद्धसाध्यता ननु स्वात्मना यथा घटः स्वसामर्थ्येन क्रियां करोत्येवं पटात्म
नापि तत्कार्यं कुर्यान्न च करोत्यतः पटात्मना नास्ति यदि स्यात्तेनापि घटास्तथैव तस्यान्तेन द
स्यकार्यमपि न कुर्यान्न मादस्ति च नास्ति चेत्युक्तं तथैतद्घटत्वमघटत्वे च परस्परमभि
२७ न्नभेदे हि तद्रूपाभिधानानुवृत्तिर्न स्यात् घटघटश्चा घटश्चेत्यविरोध एतदप्ययुक्तं यतो
नास्ति कश्चिद्भेदः तथाहि घटद्रव्ये घटो न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधो वा स्यात्पर्युदासो वा घटादन्यः २
पटादिरिति यावत् पर्युदासः श्रावणपक्षे घटस्याघटश्च स्यादित्युक्ते तच्च घटयोरव्यतिरेका
त् घटस्याभाव एव घटद्रव्यमिति प्रेते एवं चेन्माभावोऽपि सर्वं एव स्यात् तथा च सति
सर्वाद्विवादरम्भाभावादपि भयं स्यात् सदसत्पक्षेः सर्वदेशयोः सामर्थ्येयोपलम्भो भवेत् पर्यु
स पक्षेऽपि घटत्वादन्यद् घटत्वं भिन्नमेव पटत्वादिकं कथ्यते तच्च घटत्वाद्भिन्नं चेदभेदे हि घ
टादिष्वपि पटत्वाभिधानानुवृत्तिर्न स्यात् घटादावपि स्यादेव घटपृथक्त्वं च न स्यात् तस्मा
न्न घटाघटयोरभेद इति न सदसत्त्वयोरेकाश्रयत्वे किंच सत्त्वस्य अपेक्षा भिन्नत्वेऽपि भुव राम
३७

तेषु घाः नैकत्र तदपेक्षातः स्थितमेवोभयं ततः परदपि सदसत्त्वाभिधेयं श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वं वस्तु
तदपि तद्धि दो नैकत्राभिधेयं तस्याभिन्नविषयत्वात् नहि पदे वाश्रेष्ठं तदेव श्रेष्ठमिति यु
क्तं हाकं अयमेव हि भावानां भेदः यद्विरुद्धधर्माध्यासः अथ मतं यत्रैव हैं हि श्रेष्ठत्वं तद
त्र तत्संभवत्येव अपेक्षावशात् यथा यं देवदत्तो यज्ञदत्तसकाशाद्दीर्घः स चैत्रापेक्षया
ह्रस्व इति एवं तर्हि यज्ञदत्तस्याश्रेष्ठत्वं चैत्रस्य च श्रेष्ठत्वमित्युभयं तत्रत्यापेक्षातः एव
भिन्नं त्वर्थं यदपि द्वयं तत्सापेक्षिकत्वात् सत्त्वं अपेक्षा हि नाम नवास्तवी तस्याः किं त्वयस्तु
नः सति सद्भावे किं प्रयोजनं सिद्धसत्ताकत्वेनानपेक्षत्वात् तथा चाहुः सर्वस्य सर्वानिराशं
सो भावः कथमपेक्षते इति न चालब्धसत्ताकं वस्त्वन्यपेक्षायाः किमपि करणीयमस्ति तस्या
सत्त्वादेव तदनुपेक्षानुपपत्तेः तदिदमुक्तं अपेक्षा नासतो सिद्धेरसिद्धेरपि नासतामिति त
देवं न कथंचिदपि सदसतोरभेदोपपत्तिः अथ वेतरस ज्ञावेसद्युक्तं तदयुक्तं तत्कर्मसं
करमयारव्यापित्वं च ते अगृः सामान्यतरहेवेधज्ञानाभावादरूपेतसः तस्य देहान्तर्वस
दसत्त्वेनाभिमत तस्य व्यापकत्वात् युक्तं तैः सहकर्मसंकारः ओषते व्यापकत्वे हि वि

प्रकीर्णानां कर्मणां भोक्तृप्रतिनियमः किंकृतः । अव्यापकानां तु तेषां प्रत्येकं व्यवस्थितो मो
हादिबंधपदार्थ एव तन्नियामक इति कर्मसंस्कारभयाद् व्यापकत्वं । अथैतस्य दुर्ज्ञे
यः जन्यजन्युः कृत एषां प्रतिनियुक्तत्वमित्याह सामान्येतरसंबंधज्ञानाभावात् सामान्येन
अनादिकालिकेन अनात्मनो व्यापकत्वेन यः संबंधः सर्वकालभावित्वेन साधारणाप
२८ मस्य वृत्तेर्यावद्भूमौ नेयसंजातत्वात् तथा स्वरूपेण तयोर्ज्ञानं संसर्गावबोधस्तेषां पुद्गल
वादिनां नास्ति यदि हि तादवबोध एषां स्यात् तदानैव मनुजाम एव कल्पयेयुः मोहादि
पाशावरुद्धस्वरूपव्यापकस्वभावस्यात्मनः स्वभावतदवाव्यापकत्वाभ्युपगमो
पपत्तेः स्वविरुद्धत्वात् तथा हि यः पुनर्व्यापकः सोऽतिकथमन्यादृशो भवेत् सविकासा
रिणमोदि चेत् ततो दोषपरंपरा प्राक् पूर्वसंसारावस्थायामव्यापको यः स कथं मोक्षे
व्यापकः । अव्यापकत्वेव तदानीमप्यभ्युपगंतव्यमनुक्ते एवं हि संसारमुक्तयोरविशेषः स्या
त् । अथ तथाविधधर्मस्य विकासः संकोचधर्मित्वमप्युपगम्यते यद्व तत्स स्वतोऽसंकोचय
मेति मञ्चकौ ग्रविकासतीति ततो विपरिणामित्वजडत्वाद्यनेकदोषसंततिः प्रसज्यत नक्क याम

धं विरचयि सदसद्वादिविमतमुपस्थापयितुं शाक्यं दूषयति । पदार्थिकदर्शनप्रदर्शितमुक्तिनि
राकरणाय । घटपदार्थपरिज्ञानान्मिथ्याज्ञानं वर्त्तते रागद्वेषौ मम तव यतद्विद्वेषगुणा
स्तत: कर्मणो विनिर्वर्त्तते देहसंयोगजायते सा मुक्तिर्जडतारूपानुतामुक्ते: शावो नविद्वय
ज्ञगुणा कर्मणा मान्यविशेषसमवायानां सप्तानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रे
यसहेतुरित्यभ्युपगमात् इत्यादि पदार्थघटकस्य यथावज्ज्ञानात् ज्ञाननिवृत्तौ रागादि
दोषोपशमे बुद्धिसुखदु:खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराख्यानां नवानामात्मगुणानां देह
संयोगतत्त्वात् कर्मणां निवृत्तौ या मुक्ति: सा बुद्ध्याद्युपरमे सति आत्मनस्तद्विनाकृतस्य
किंचिज्ज्ञत्वोपरमाज्जडतारूपा गीक्रियते तत: शावोपि किं न मुक्त: कथ्यते तस्यापि बुद्ध्यादि
गुणविरहेण ज्ञानादिविनाकृतत्वादिति भाव: अथ सौगतमुक्तिनिरासचिकीर्षया
तन्मतमनुभाष्य दूषयति विपक्षेजकस्य कर्मादे। शिलाकल्पोन्मुक्तमुहु: आस्यते ज्ञाय
मानैव शिलाकेतिमतापरे। चिरज्ञानं गृहीतरूपं संवेदनं सापि बीजकस्य व्याप्ते हेतो:
कर्मणो मायारस्य योगसंग्रहणा देवयदि वा कर्मणोन्मायस्य पर्यपादेतादि गहणात्वे

तोस्य वस्तुरादेः सहकारिता आलोकादेश्वानतिस्थैर्यो प्यतिस्था मतप्ययमानैव व्यज्यते प्र
कृतिभवा — अयमर्थः वस्तुमात्रात्सत्कार्यवादे स्थित्या अभिव्यक्तितिरोभावभाजामभावानां
आकारभेदेनावस्थासिद्धा कालादिभेदेनयानतिस्थैर्यो महानमपि तत्तदुपाधिभेदात् मुहू
२१ र्तक्षणमात्रैः नश्वरीकं तदेवं वपु मानामिति ये मन्यंते तदाहुः नित्यपुमानां नैवास्ति प्र
माणापाद्वस्तुसंगतेः नेवानित्यतयानुस्यात् अयंयो व्याक्रमणं न मनइति विरेचये पाको योका
तत्त्वरूप पूर्वोक्तरूपत्वमवसिद्धानत्वेन व्यक्तितिरिक्तमात्मा विद्यते संवेदनव्यतिरिक्तस्य
भेदेनाप्रतिभाषनात् यथाहुः एकमेवेदं संविद्रूपं विषयविषयादायनेकाकारविवर्तप्रपंच
मः तत्र यथेष्टं संज्ञाः क्रियतामिति संवेदनमेव नैमित्तिके जलधाराप्रवाहवत्सदृशापराप
रोत्पत्तिभ्रमाद्धिकं स्थैर्यं नस्य यमध्यारोप्य तदुत्पत्तिया जनिता सैयमात्मदृष्टिः तदुक्तं
मिथ्याध्यायेरुपाणार्थे यो यत्नोसत्यारिभोक्तारीरिति आत्मग्रहे हि सतितदन्यथा परत्यामि
मानात् स्वपरभेदः ततश्च रागद्वेषायनर्था इवादात्मग्रहोवेधहेति भगवतापूगतेन नैं
रात्म्यभावनोपदिष्टा यदुक्तं आत्मनिसतिपरसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ अनयोः राम

२२

संप्रतिपक्षाः सर्वे दोषाः प्रसज्यन्त इति नचाभ्युपगतस्यात्मनो नित्यत्वं घटते यत्सत्
तत्सर्वं क्षणिकं अक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेः सत्ता च्वा सीऊत्वा
तत माहुः अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसत् अन्यसंततो ह्यक्षणिकात्सत्त्वस्मात् क्र
मविरोधत इति तथाहि नित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां कुर्याद्युगपद्वा न तस्य तावत्क्रमेण
करणमुपपद्यते यस्मादयमनुपयुक्तोऽनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावः सर्वकालान्तरनिर्वर्त्यम
र्थक्रियान्तराणामेव किं न करोति नचासावपरान्तरकरणीयस्वभावान्तरं कुर्यात्
स्वभावस्यैकरूपत्वात् स्वभावान्यथाभावे हि तदन्तोपि तद्व्यतिरेकाद्विनाशात् सत
त्वानित्यत्वं प्रथोच्यते परार्थोऽर्थक्रियां करोत्येव परिसहकारिणां स्वसन्निहिताः स्युस्त
दसन्निधानादकुर्वाणस्यानास्योपालम्भयोग्यत्वमिति नैवं सहकारिणां स्वा किंचित्
करणीयत्वेपि समर्थतान्यपेक्षते किं विकारत्वेतु यन्नाकिंचित्कुर्वन्ति तत्ततो व्यतिरिक्तं व्यति
रिक्तं वा व्यतिरिक्तकरणे किं तस्य तदवस्थैवेति तदव्यतिरिक्तकरणे स एव सहकारिभिः
क्रियत इत्यायाते नवास्थिरस्य करणमुपपन्नं तत्स्वभावस्य सततस्य हेतुभ्यव वोलनतो कृतस्य

वकर्तुमशक्यत्वात् अथ स्थिरस्वभावस्यास्य सहकारिणोतिशयाधानं कुर्वंति येन का
र्यं तेर्थक्रियां करोतीति एतदप्यसत् यस्मादनाहितातिशया स्वभावादाहितातिश
यो न्य एवेति स्थिरैकस्वभावतैव त्रुट्यति तथा हि सहकारिभ्यातिशयोत्पत्तौ स पूर्वोत्पन्ना
नाहितातिशयस्वभावः स्वतश्च विनष्टोभ्युपगंतव्यः तस्यानश्वरस्वभावत्वेन नाश
हेतोपि नत्राकिंचित्करत्वात् विनश्वरोऽस्य स्वभावत्वेयावैयर्थ्यात् तस्य च स्वभावस्यावि
शेषात् प्रतिक्षणमिति क्षणिकता तदेवं नित्यस्य क्रमेणार्थक्रिया नापि युगपत्कर
णमुपपद्यते यस्माद्योगपद्येन निर्वर्त्तितार्थक्रियोपि तस्मात्स्वभावान्न विरमत्यस्थि
रैकस्वभावत्वात् स्वभावविरतौ स्वभावहानिः क्षणिकत्वमेव अथास्यैनास्य स्वभा
वांतरयोगः किंतु न करोत्येवायं कार्यस्य त्वयं विपाकः न तस्य यत्कर्तुमशक्यत्व
मेव यदप्युक्तं तस्य तावदर्थक्रियामकुर्वतो स्थैर्यसत्ताया एव दुर्लभत्वात् अर्थ
क्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसदिति क्षणिकत्वात् अर्थक्रियाकारित्वलक्षणात् स्वभा राम
वांतरकारणात्मकस्वभावो न्य एवेति कथमस्य न स्वभावांतरयोगः यदि च योगप ३०

घेनापि कुर्वन्ननवरतं करोतीति तदास्य भावाविशेषात् सर्वदा सर्वार्थक्रियाकरणप्रसंग इति क्ष-
णिकमेवैकं संवेदनं युक्तं ननु तस्यापि क्षणिकत्वे नित्यात्मसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु तदस-
त्कमेषां भोगादतीतानुभवस्मृतेः तदेतदक्षणिकत्वं संवेदनस्य नैरात्म्यभावनाभ्युपगमे-
नैव न युक्तं स्वसंवेदनसिद्धस्य स्थिररूपस्यापरोक्षस्यात्मनः प्रकाशनात् ननु सहस्रशः पर-
यारक्षणात्यन्तविप्रलब्धत्वात् स्थैर्यमध्यारोपितमित्ययुक्तं तदयुक्तं स्यात्मनि क्रियाविरोधाद-
ध्यारोपानुपपत्तेः यदपि क्षणभंगसाधनार्थमक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रि-
याविरोधादर्थ्यो सत्तायाः पूर्वासिद्धत्वात् यत्सत्तत्क्षणिकमित्यनुमापनं घटनं दूतं तत्स्व-
संवेदनक्षणिकत्वाप्रमाणबाधितत्वादयुक्तं अक्षणिकस्य सत्तः सर्वस्य संवेदनस्यानुभ-
वसिद्धत्वात् अनैकान्तिकं च सर्वस्य सत्तः क्षणिकत्वेन व्याप्तिग्रहणे सति अक्षणिक-
स्य परमार्थसतो वैधर्म्यदृष्टान्तस्यासम्भवाद्विपक्षव्यावृत्त्यदर्शनेन हेतोः केवलान्वयिनो
गमकत्वाभावाद्विरुद्धश्चायं सत्त्वाख्यो हेतुः साध्यविपर्ययेणाक्षणिकत्वेन सर्वार्थक्रि-
याकारिणा घटादौ सिद्धव्याप्तिकत्वात् यदप्येतद्व्याप्तिसाधनार्थं नित्यस्य क्रमयौगप

द्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति हेत्वंतरं तथ्याऽसयासिद्धत्वादयुक्तं नहि नित्यः कश्चिदर्थोऽभ
वद्भिरभ्युपगतो यत्रायं हेतुः सिद्धः स्यात् नचानित्यस्यापि मरणादेरर्थस्य क्रमेणानेकदेश
स्यास्तोऽस्तोऽभान्यक्रमाद्वा युगपतो युगपच्चैकरूपतागतान्यरूपतादीन्यवभासयतः कश्चिद्विरोधः
स्वापि च नता च रूपे लौकिकसंवेदनमनेकरूपतानिर्वर्त्यार्थक्रियानुष्ठानसमर्थमुत्पत्यनंत
३ रं क्षुसिन स्तदुपपत्त्ययोगात् न चारोपितेऽस्मिंश्च तत आपाराविर्वतीन्न स्मतस्यवस्त्वात्म
न्यध्यारोपानुपपत्तेरित्युक्तत्वात् आरोप्यस्य चावस्तुत्वेनार्थक्रियानुष्ठानमसंभवद्व
स्तुत्वे च स्थिरस्यैव चाव बोधस्यातीरूपत्वेनास्माभिरभ्युपगमात् नास्ति भेदः रूपात्व्यति
रिक्तत्व सत्तासंतानो न कथंचिदुपलभ्यते तस्मात् क्रमो नुष्ठान दृष्टो नान्यथानुपप
त्याव स्तु सिद्धमेवास्य विशात्मनः स्थैर्ये इतच्चैतत् लौकिकत्वमयुक्तं कर्मणां भोग
तत्रूपतां तदान्वयिनि विज्ञाने कर्मभोगानुपपन्नः येनेयं हि दृष्टं सर्वा कृष्यादि कर्मकृ
तं तमेव तस्य भोक्तारमुपलभामहे दृष्टवच्चादृष्टकल्पना [illegible] मिति यच्चोभयजन्मनि
शरीरादि भेदेप्यभिन्न एक एव भोक्ता भ्युपगम्यते तदा हि कर्मफलभोगानिर्वाधोऽभ राम ३१

वति अथ चैत्यवंदनाद्येकं कर्मान्येन कृतमन्यस्यैव तत्फलेन स्वर्गादिना योगः इत्यकृता
भ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगो दुर्निवार उक्तं च श्रीमन्मतंगे कृतमेकेन यत्कर्म तद्वि
पाके परः कथं प्राप्नोति भुक्तिं मुक्तिं चैवं स्यादिति ननु नायं दोषः ऐहिकस्य कर्मणो लब्धश
रीरस्य ज्ञानसंतानेन परत्र भोगोऽयमयत्ने तदयुक्तं अशरीरस्य ज्ञानसंतानस्य प्रज्ञा
वेष्टमानानामभावात् कर्मफलभोगान्यथानुपपत्त्या विज्ञानसंतानसिद्धिः स्यात् सिद्धश्चैव कर्मफ
लभोगः इत्यनुपपन्नमस्थैर्यसंवेदनस्य अतत्त्वदर्शित्वं संवेदनमित्यसत् कुत इत्याह अती
तानुभवस्मृतेः अतीतः समतिक्रांतो यस्यानुभवस्तस्य स्मरणात् यदा हि स्थिरस्वभाव उभ
यकालानुसंधाता आत्मा अभ्युपगम्यते तदानुभूतविषयासंप्रमोषरूपस्मरणमुपपद्यते ननु हारि
कत्वे नहि प्राक्तनेन क्षणेनानुभूतं सुखदुःखादि संवेदने वर्तमानेन कालांतरभाविना वा हेतुरा
न स्मर्तुं शक्यं तस्यान्यत्वात् यथा न देवदत्तानुभूतं तत्पुत्रः स्मरति इदंरूपतया दृष्टो नायमनुभूतं पो
वन स्थैर्य विरामावस्थायां समर्थमारभते साध्यममतितानुभवस्मृतिः क्षणिको कर्ता विज्ञानस्य ति
रस्यति न तु स्थिरस्वभावमात्मानमभ्युपैति तस्य स्वसंवेदनसिद्धस्याप्यनुभूत्यैकप्रमा

रात्वात् तदेवं कर्मोपभोगादृतीतानुभवस्य नेश्वरत्वं नस्यातो कत्वमुपपद्यते चितः तस्य स्थिति
निरन्वयेनाशेषैर्न स्मर्यते नापि कर्मणाः स्वव्यापारनियतत्वे घट्यवहारवस्थापितत्वात् विस्म्ये
वचित्तनथ्या स्त्रु विज्ञानस्वरूपोऽप्योक्तवलस्मर्यते एवस्थितेस्वपपत्तिः कल्पते नापि कर्मणा
रत्वात्न मलौकिकल्पनाकुलीकृतस्थितिनानुसरणं गामिनि वे ज्ञानं किं या मयारो त्वदीयः
३ यदुतविनाड्या त्न देशीपैतिन मुक्तावस्युपपतत्वः नवास्यनुभवः कश्चित् द्रुया वस्यावे
रंततः शुद्धचित्संततिसमुत्पादसंभवतो मोक्षः स्यात् यदि वा प्रदीपनिर्वाणाहयः श्चायं
पह्रेतस्य परिकल्पितस्य प्रतिसंतानविनाशित्वलक्षणस्योपप्लवस्य मतौ वह्यनुपश
मः स्थितौ येतु प्रदीपनिर्वाणा ह्यपत्या संवेदनासंभवतः कश्चिदप्यनुभवो नास्तीति त
च्चाविधात्संवेदनविनाशात्मकं [illegible] ता कात्कोष्ट कुष्यादीनामपि सुलभात्मोक्षात्से
सारावस्थावरसोगतानामिति कृतमेवंविधमोक्षलिप्सया तदियता वेदांतसारस्व
सद्रसत्वदार्षिकादिमतेष्वसर्वदृष्टिप्रणीतत्वात् स्फुलसंग्रहस्यास्फुटत्वमसंव राम
कृतो वा ह्याद्वदृश्योनान्तरात्मनैवेषेव वर्तितिति तत्तदभिनिवेशिनां नास्ति रतिर्ज्ञायतिश्च २२

यस्सयोग इति सत्कुमार इत्याद्यज्ञानमूलानां मतमाश्रित्य दुर्बुद्धयः अपवर्गमभीप्संति
रवयन्नो नात्मावबोधिनः क्लिवशक्तिविधेश्वरादावुपादेयस्तत्वे मलकर्ममायापादोयत्रे
येपरमार्थयेषां ग्तास्तत्वबोधः तेषामज्ञानमूलानां दृष्टानां तरप्ररोहस्थानं संवेद्यिमतं ज्ञा
स्वमाश्रित्य कुमालमतयो योगे मिष्टिति रेखवयोता बद्धम्यमर्थिनः कीटसहसो विहिति
एवमलेयथा स्वार्थभ्रमास्तथा तेविफलत्वेशाभवंती त्यर्थः तथाहि यत्कैवल्यं पुं प्रकृत्यो
र्विवेकाद्योवा सर्वब्रह्मसमत्वाविरामः पावाकाश्चिन्मुक्तयः पाशानन्यास्तास्तासर्वोमेद
मायांतिरश्चो यदेतत्कापिलकल्पितं पुं प्रकृत्योर्विवेकात्कैवल्यं पावसर्वसत्वाल्लिदंब्रह्मै
तिमत्वाद्वैतविकल्पप्रहाणात्प्राप्ति ब्रह्मप्राप्तिः पाश्चपाशजन्याः काश्चित्तावरात्रादिभि
र्मुक्तयोभ्युपगताः यथारुः इत्यादस्तुतेसमभवन्मुक्तेः परस्याः कृष्णानिहकुमकारधन
राहियोपाइति यथावाकालैकवादिनां कालः सृजतिभूतानि कालः संहरतिप्रजाः का
लः सुप्तेषुजागर्ति कालोहिदुरतिक्रमइति यथावाकेचांचित्विज्ञानमवहिसंसारोरा
गादिक्लेशादूषिते तदेवतद्विनिर्मुक्तं मोक्षइत्यभिधीयतइति एताः किलप्रकृतिका

नपुरुषादीनां बंधकत्वेन याज्ञाह्यत्वात् णाज्ञाजन्यात्मुक्तयः सर्वार्थे भेदमायांति विनश्यं
तीत्यर्थः यदुक्तं श्रीमन्मतंगे न स्मात्प्रधानज्ञानेन तत्वमुक्ते भवेतनं तस्मात्परतरमज्ञान
धांतसंततिरंतः करणमावृणोति अपितु तेऽप्यमेतत् विवेकपृथतात्परमेश्वरानुग्रहाद्य
33 दृतो कस्मिंश्चिदपि काले यास्यंतीति तथा चोक्तं श्रीमत्पौष्करपारमेश्वरे नमोहं यातिपु
रुषः स्वसामर्थ्योत्कर्षाच्च न शक्त्या प्रसादेनैवस्य शिवस्याज्ञिवहारिणा इति अथैवं स
तां तत्त्वोत्कायामुक्तो प्राग्युक्तं वदसत्यत्वे ततः किं तद्वैलक्षण्यमित्यत आह सिद्धिमुक्तयो
रित्याह ऊर्ध्वे सिद्धोभाति मुक्तिं तदेवं मुक्तेः सर्वोप्युपरोधेति नाधः विश्वानर्थोऽस्येनवि
मुम्मधाम्नः सर्वे यानानिविशतः सर्वदृष्टेहशास्त्रे या सिद्धिः सा विविधभवनोपभव वि
चित्रैश्वर्यसंपादितत्त्वोगभाक्सर्वोत्कर्षश्शालीभवति तथा चोक्तं चरस्यातिपा
दैः यन्माहात्म्यं भावयति परमशिवेन यमभवत्ययमविंतं तन्माहात्म्यं सिद्धेहतं बंधन
मंडले भवतीति न च सर्वोनानंतरप्रतिपत्त्वमलयसंविद्विना प्रकृतिपुरुषविवेका
यामनो मोक्षस्यैवं गुणात्वसिद्धं न यत्वास्मिन्दर्शने मुक्तेः सबंधकारणानां मलक दप 33

मेमायायापरमेश्वरनिरोधशक्तीनामपरमाधिकारत्वात्पुनः सर्गप्रारंभे नाधोभवेति न सं
सारीभवतीत्यर्थः किं तर्हि सकारो तीत्याह विश्वान्यर्यो निति आविर्भूतनिरतिशय सर्वार्थज्ञत्व
कर्तृत्वतः शिवसमानमहिमत्वात्स्वतेजसा समधिष्ठितसर्वाध्वापि सन्कृत्यान्मानकिंचित्क
रोति करणीयाभावात् एवं चेन्मुक्तेः पूर्वमकिंचित्करोभूत मुक्तस्य तद्रूप एवेति कोऽस्य मुक्तो
विशेषः अयं विशेषः यतः सर्वज्ञानेन परमेश्वरेण अनोशितः अप्रेरितस्तदानीमसौ भव
ति किं केवि देवकालएव प्रेर्यः नेत्याह सर्वदेति सर्वकालं तत्प्रत्यपेरकः शिवभट्टारको भवती
त्यर्थः भट्टविद्याकंठात्मज भट्टनारायणकंठविरचितायां मृगेंद्रवृत्तौ द्वितीयं प्रकरणं त
देवं रुद्रेनोत्तरापीतिहस्य मत्युक्तस्य मुक्तिपुमर्थस्य फले तत्साधनोपायश्चास्मिन्ज्ञानप्र
तियाघतइत्युक्ते इदानि सर्वेज्ञानानिद्धितइति प्राप्तेन प्रकरणोपसंहारे सर्वज्ञानमध्ये
न स्वाचितं समर्थपनिरूप्यस्य पदार्थमुपपादयितुमाह अत्र च प्रकरणांतरोपक्रमे प
व प्रकारः संबंधो वाच्यः तथाचोक्तं श्रीमत्पौष्करे अनंतरं यत्पटलात्सूत्रं तंत्रे प्रवर्तते
वक्तव्यस्तस्य संबंधः पंचधा समवस्थितः तेन च वस्तुत्रयात्सूत्रं वापा त्प्रकरणात्तथा
परत्वाद्वेति तेन च वस्तुनः पतिपश्वात्मकस्य पदार्थत्रयस्य त्रिपदार्थं च तुष्पादमित्य

नैनोपक्रमात् स्रोपृतपतिपरीक्षालक्षणाः संचेयः सोत्रस्तु सर्वज्ञत्वसवविधिवद्रस्यैनै ने
ताः याक्यात्मकम्यतेन स्वभावसिद्धं न भवितव्यं जगत्कर्तेत्यादिभिर्योक्ते: प्राकरणिको
पिविद्यापाहात्म्येन प्रकरणेन पाटलिकस्तु पूर्वपरतो ते सर्वज्ञातशब्देन सूचितान्वया
श्चनैनैव क्रमेण विद्यापाहात्तं यावत्संचेयं ययंचकमनुसंधेयं अथोपलभ्यदेहादि वस्तु
34 कार्यत्वधर्मकम् कर्तारमस्यजानीमो विशिष्टमनुमानतः अथशब्दो धिकारार्थः अत्र
हियतिपदार्थपरीक्षाधिक्रियत इत्यर्थः अत्रचतनुकरणभुवनादीनां भावानां सन्निवेश
विशिष्टत्वेन कार्यत्वं बुद्धी अनुमाने तेषां बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रतीयत इति तात्पर्यं ननु
देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं नहि कदाचिद्देहः केनचित् क्रियमाणो दृष्टः सत्यं
केनचित्क्रियमाणत्वं देहस्य न दृष्टमिति कर्तृदर्शनाप्रह्वो नयुक्तः तस्यानुमेयत्वेन
दर्शनाविषयत्वात् देहस्य तु क्रियमाणत्वं कथं न दृष्टं अभूत्वाभावित्वमेव हि कार्य
त्वं तच्च देहस्योपलभ्यत एव तथाहि शुक्लशोणितकललाबुपासनादिरुपचयवृ
तिधात्वर्थगत्या प्रतिमासोपचीयमानो गर्भस्थो देहः प्रतीयत इति कथमस्य कार्यत्व राम २४

मतिक्रमेत् किं च संनिवेशादिविशेषवत्त्वाद्भिन्नत्वाद्देहादेः कार्यत्वमपह्नोतुमशक्यं य
थासंनिवेशविशेषवद्भिन्नं तत्कार्यं यथा घटादि तथा चैते देहादयः पदार्थाः तस्मा
देतेपि कार्याः पूर्वं च सति देहादिवस्तुजाते धर्मिणि बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः कार्य
त्वात् यद्यत्कार्यं तत्तद्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि नैवंविधं न तत्कार्यं यथात्मा
दि ननु घुणाक्षरे कार्येपि न बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमस्तीत्यनैकान्तिकः कार्यत्वहेतुः नैवं त
त्कार्यतायामप्येवानन्वयात् यथेष्टसंचारमात्रपूर्वकिल घुणस्य कर्तृता न तु विशिष्ट
संनिवेशाक्षरनिर्मितौ स तु संनिवेशस्तथान्यथापि स्यमपरि सर्वतः स्वभावत एवोपपद्यते
न तु तदक्षरभावानन्तरभावे वा भावात् घुणाकर्तृकमेवाक्षरं यद्येवं तत्तथा चारित्वे भावा
त्तथा चारित्वे वाक्षरस्यान्निमित्ततेरन्वयव्यतिरेकेन घुणाक्षरस्य बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमस्ती
ति कुतः कार्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वात् न चापि मयूरचन्द्रकस्रजातैः आत्म्याद्यादिभिर्वा नतु मादिभिर्वा
नैकान्तिकः तेषु कर्तृभावस्यानिश्चयात् तेषां च पक्षीभूतत्वात् न त्वसिद्धव्याप्तिकस्य
पक्षीकरणमात्रेण पदि हेत्वाभासानामिरासः तर्हि न केचन हेतवो हेत्वाभासाः ॥

नं. १

35

वेदांतपक्षे कार्यत्वहेतुरसिद्धव्याप्तिकः स्यात् यावता दृष्टांतीकृतस्य कर्तृकघटा
दिव्यतिरिक्तास्येश्वरो वा दरवर्त्तिन सानुकारता भवनादयो भावा धर्मिणः कर्तृपूर्वका
कार्यत्वात् उपलभ्यमानकर्तृकघटादिवत् अनुमाने क्रियमाणे किमन्यद्दृष्टान्तीक्रिय्य
ते सत्र कार्यत्वस्य व्याप्तिर्न सिद्धास्यात् ननु यावता मानेयपक्षे घटादिदृष्टांते धर्मी सह
सकर्तृकत्वान्नतावत्सिसाधयिषितेश्वरनिर्वत्यः तस्य तु कुंभकारकार्यत्वे नेश्वरस्या
सर्वकर्तृत्वं सर्वेश्वरकर्तृत्वं दृष्टान्तधर्मिणो घटादेरिष्टं तत्साध्यशून्यो दृष्टांतः प्रतीति
बाधश्च नहि घटादिकमर्थं कुलालान्वयव्यतिरेकानुविधायिनमीश्वरकर्तृकत्वे
न कश्चिदप्यवैति विरुद्धश्चायं हेतुः यादृशो हि घटादेः कर्ता कुलालादिः तादृशोत्र भाग
निगो विश्वरस्याप्यतादृशस्य जगतोपि कर्ता प्राप्नोति तदुक्तं जैमिनीयैः कुंभकाराद्यधिष्ठानं
घटादेर्यदि वेष्यते नेश्वराधिष्ठितत्वस्य दृष्टान्ते साध्यहीनता तथासिद्धं च दृष्टांते भ
वेद्धेतोर्विरुद्धता मनीश्वरविनाश्यादि कर्तृकत्वप्रसज्यत इति स्याद्वादमतसर्वादावयवका राम ३५